

FIGYELŐ

AZ ÖSSZEGYŰJTÖTT ÉS A TELJES

Olvasónapló Erdélyi Józsefről

„*Sed fuit in tenera tam dura superbia forma*”¹
(Ovidius: METAMORPHOSES, III. 354)

Megjelent a Püski Kiadó gondozásában Erdélyi József nagy, kétkötetes versgyűjteménye;² címe: FEHÉR TORONY, alcíme: ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEK. A kiadónak és a szerkesztőknek tudniuk kellett, hogy könyvük távolról sem adja a teljes Erdélyit – csupán az nem világos, hogy az alcímmel önmagukat vagy a közönséget akarták-e becsapni. Tudom, súlyos szavak ezek, s majd sort is kerítetek indoklásukra. Ez az olvasónapló recenzióknak indult, de hogy Erdélyi költészetével találkozam, ki kellett lépnem az e kiadás kínálta nézőpontból, és messzebbre hozzákezdennem.

Erdélyi, amikor az első világháború után költőként elindult, nagyon hatott, és nélküle a magyar költészet fejlődése bizonyára nem egészen úgy alakult volna, ahogy alakult. Alább azonban nem az irodalmi folyamatokat vizsgálom, nem irodalomtörténeti adalékokat kívánok írni. Az Erdélyi-versek jelentését inkább a gondolat terében próbálom elhelyezni. Igaz, az ő verseinek érdemét jobbra a spontaneitás és a közvetlen szemlélet erejében szokás látni, és nem alaptalanul. De ha gondolaton nemcsak azt értjük, amit egyikünk vagy másikunk történetesen elgondol, hanem azt, ami valamiképp ezen túl is érvényes, általánosan vagy még általánosabban, akkor a vers, ha érvényes, gondolat is egyben. Akkor a versből kirezgő hang nemcsak az érzések hullámverésében válik hatásossá, hanem a gondolat téreirősségében is mérhető.

Fekete-Körös

Nekem első benyomásként Erdélyi József az ötvenes éveket hozza vissza. Akkor találkoztam először verseivel a HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR

VERSEI című nevezetes antológia lapjain. Csak természetes, hogy elsősre a FEKETE-KÖRÖS-t³ olvastam el: „*A Körös volt a mi folyóvízünk, – / odajártunk fűrődni nyáron át; / mint végtelen magas kerítés, / úgy zárta el szemünk elől a gát*” – ez a verskezdet engem is egyből a vers szereplőjévé tett, mindezt akár én is leírhatom volna magamról. A vers minden képének felidézéséhez ott álltak készenlétben saját közvetlen tapasztalataim: „*Alig vártuk hogy fenn legyünk a gáton, / versenyt futottunk. Büszke volt a bér: / az látja meg elsőnek a folyót, / aki a gátra elsőnek felér*” – én is ott álltam lihegve „*a gát tetején, / lenn csillogott a Fekete-Körös, / fűrődött benne a tikkadt nyári fény*”. Láttam ennek a feketeségnek a színét, azt a mélyzöld árnyalatot, melytől a víz átlátszatlan sötétségében is a hűvös tisztaság érzését keltette, különösen a Fehér-Körös sárgás hordalékos, lassúbb folyásához képest. És ismerősek voltak a versben megrajzolt jelenetek is: „*Legények jöttek, izmos aratók*”, akik „*meredek partról ugráltak a vízbe, / lemosni a hétköznapi igát*”, és „*nyárfabokrok közt vetkőztek a lányok*”, „*majd asszonyok érkeztek a tanyából*” – nevüket is tudtam.

És közvetlen ismerősöm volt az az átvittebb, szellemibb jelentéstartalom is, amely ezeknek a képeknek belső feszültséget ad: a Petőfi TISZÁ-jának zárószakaszában megjelenített áradás, mely „*zúgva, bőgve törte át a gátot*”, ez lappang minden sor mélyén. Hogy ebből a szociális indulat kicsapását kell hallanunk, azt az iskolában is így tanultuk. Az Erdélyi-vers zárásában ki is van mondva „*a gondolat: felszabadítani / az elnyomott szegényembereket; összegyűjteni egy szent hadseregbe, / minden népet és szárazon-vízen, / harcolni míg az egész földkerekség...*”.

Mindezzel együtt nem mondhatom, hogy a vers mélyebben megragadott. Tizenhárom-tizenéves korában talán az ember nem is azt várja a költészettől, hogy viszontláss benne, amit közelről ismer, jobban lekötik ismeretlen tájak, korok, borzongások. (Most már, negyven év után nekem is távoli, ami akkor közeli volt, távoli és visszahozhatatlan.)

A vers hangjában sem voltam képes meghal-
lani valami összehasonlíthatatlan eredetisé-
get, inkább minden nagyon is szabály szerin-
tinek tűnt föl benne; nagyon is megfelelt an-
nak a kánonnak, mely az antológia válogatá-
sát jól láthatóan meghatározta, és amelynek
kevés más vers látszott oly mértékben meg-
felelni, mint éppen ez. A népelet realiztikus
ábrázolása, melyet áthat az elnyomottakkal
való együttérzés, az elnyomók iránti harag, s
kibomlik belőle egy végső harc és egy új,
igazságos világ látomása. (A „népiség”, olvas-
tuk tankönyveinkben, „*pártos állásfoglalás a
nép mellett, a nép érdekében*”). Nem akartam én
ezt a kánont kétségbe vonni, de nem éreztem
a versben azt a többletet, amitől vers és nem
puszta kánon.

Hogy nem éreztem, annak oka részben
éretlenségem volt. Másképp is meg lehet kö-
zelíteni. Vajon a Fekete-Körös, amely Erdé-
lyinek, a cselédház szülöttének sorsfolyó volt,
lehetett-e ugyanaz a kisvárosi zsidó orvos fi-
ának, aki vakációzni járt a partjára? A kérdés
nem egészen természetes, hiszen fogalma
szerint a költészet egyetemes közlésforma
volna, s mentől inkább költészet, annál in-
kább az. Erdélyi mégis kiprovokálja, mert
noha a költészetről való fogalma neki sem
más, a harmincas-negyvenes években min-
dent elkövetett, hogy a magyar versolvasó
közönséget megossa, és jó részét elvadítsa
magától. De nem is a költészet fogalmáról
akarok értekezni, azt lehet így is, úgy is for-
gatni. Hanem azt gondolom, abban meg le-
het állapodni, hogy Fekete-Körös csak egy
van, és az, ami az Erdélyi-vers tárgya, és az,
ami az én emlékeimben él, valami nagyon
elemi értelemben mégiscsak ugyanaz. Ezt
még az sem dönti meg, hogy különbségek is
szép számmal előadódhatnak. Kétszer nem
lehet ugyanabba a folyóba lépni. Én például
néhány évtizeddel később, és nem Biharban,
hanem Békésben álltam a Körös gátján. De
tudom, hogy ugyanarról beszélünk. És ez az
ugyanaz sem nem úr, sem nem paraszt, sem
nem városi, sem nem tanyasi, nem zsidó és
nem keresztény. Mindezek a meghatározások
nem érintik; ő csak egyszerűen egy folyó, fo-
lyik tehát. (Mint egyébként minden, de a fo-
lyó kiváltképpen.) „...*folylhat, Fekete-Körös / a
gáttalan Fekete-tengerig*” – írja Erdélyi, de hadd

tegyem hozzá, hogy az én evidenciáim ma
sem elevenítik meg nekem ezt a képet, ma is
inkább csak verbális asszociációt hallok ben-
ne.⁴ Az ember nagy képessége a gondolat, az,
hogy tereket és időket átugrik, és – a szavak-
ba kapaszkodva – összeömleszt olyan dolgok-
kat, amelyek a valóságban sosem találkoznak.
De *ebben* az ugrásban túl erősen érzem az el-
lensúlyt. Azt, hogy a Fekete-Körös nem a ten-
gerbe, hanem a Kettős-Körösbe folyik. Mi
oda jártunk az összefolyáshoz, a Körös alak-
zata számomra már csak egy nagy fekvő Y;
ha felidézem, előttem a két ág összeszőgellé-
sében emelkedő meredek part: a Csúcs, így
nevezték. Utána néhány méteren látni még
a két ág, a Fekete és a Fehér eltérő színét, de
ha lefelé nézek, csak egy folyót és egy szint
látok, és messze a dobozi hidat, amely a lát-
határ közelében lezárja a képet. És hol van
még a Fekete-tenger! És hol van már a Fekete-
Körös?

Emlékeim e leírásával nem akarok az Er-
délyi-verssel versenyre kelni, ahhoz nincs te-
hetségem. De a vers befogadása, gondolom,
másoknál is valahogy így készül. Azt már
nem tudom visszaidézni – nem is fontos –,
hogy mindebből akkor mennyi tudatosodott
bennem. Mint ahogy azt sem, hogy mennyire
fogtam fel azokat a kicsiny, de hangsúlyos je-
leket, amelyek ezt az 1930-ban írt verset min-
den megfelelése mellett is elválasztották az
ötvenes évek kánonjától, és egy korábbi és
politikailag ellenkező előjelű kánonra utal-
nak vissza. Az elnyomókat megnevező sorban
– „*mágnás, pap, örmény, zsidó ott az úr*” – a faji,
ma használatosabb szóval etnikai meghatáro-
zások. És az új világot idéző látomás evangé-
liumi hangütése: „*harcolni míg az egész földkere-
ség / egy akol és egy pásztor nem leszen*”. Ma már
kényelmes, bár sokat vitatott gondolati eszkö-
zök állnak rendelkezésünkre (például a totali-
tarizmus vagy a fundamentalizmus fogalma),
hogy megmagyarázzuk azt az elsőre különös-
nek látszó körülményt, hogy a szélsőbal és a
szélsőjobb radikális eszmerendszer annyira min-
denben és oly erősen hasonlítani képes egy-
másra. Engem azonban nem az érdekel most,
hogy ez a faji és evangéliumi árnyalat mennyi-
ben egyeztethető össze és mennyiben nem az
ötvenes évek kánonjával. Sokkal inkább az,
hogy egymással hogyan fér meg.

V mint vezér

Ez az Y, az összefolyás képe rajzolódik ki bennem tehát válaszul Erdélyi versére; az ágak összeszőgellésében ott a Csúcs, de ott van mindjárt a folytatódás is, az eredő, amely a természetben különbséget összemosis elegyedés, de szemléletünkről és emlékezetünkről visszaverődve és a névadásban rögzítve: a Kettős. Ismétlem, nem rivális költői metaforának vagy allegóriának számom ezt – nekem ez inkább az elemzés és reflexió szemléletes formulája. Az az alakzat, mely a partok közül kilépő kiáradással, az alakatlan kiterjedéssel szemben, a forrás és a torkolat közti távot átugró képzelettel, a kiterjedés nélküli alakkal szemben formálódik. De persze magában az Erdélyi-versben is megtörténik, ami minden valamirevaló műben: alakot kap a kiterjedés és kiterjedést az alak, és a szélső lehetőségek valóban csak a versnek mintegy szélein rémlelenek föl. (A FEKETE-KÖRÖS szomszédságában egyébként olyan versek is születtek, amelyek épp a szabályozott lefolyásra intenek – CSATORNA.) De ha keresem, megtalálom azt a formulát Erdélyi versei között, amely frappánsan összevethető az én Y-ommal: a vonuló darvak V-je. Az ÉK című vers (1937) egy fél sora egy Erdélyi-kötet címéül is szolgál: HALAD AZ ÉK.

*„Testvéreim! Ha egy a cél,
olyan mindegy, ki a vezér...*

*Ősszel megnépesül az ég.
Magasan, zúgva száll az ék.*

*A darvak éke egyszer itt,
máskor meg ott, meg-megtörök.*

*De helyre áll és ék marad
a véghetetlen ég alatt.*

*Az ékhetetlen ég-alatt,
vezérik az az ék-alak.*

*Gondolatum az örök élet,
az hajtja őket szállni délnek.*

*Vissza is az vezérli őket,
az vet rájuk gyönyörű féket.*

*A sok darú egy orrt szegez,
és egyesült szárnnyal evez.*

*S halad az ék, repül, mint egydalú,
egzhasító óriás darú...”*

Az itt rajzolt zárt alakzat extenziója sokfelé ágazik. A vezérgondolat kiterjed a politikai dimenzióba és Erdélyi József legszemélyesebb életkörébe egyaránt. A vezér kérdése a politika két világháború közötti állásában egyértelműen a totalitárius rendszerek sarkkérdése, és Erdélyi versének gondolatát, ismerve a költő szélsőjobbaldali, nyilasokhoz húzó vonzalmait, természetes módon lehet ebben az összefüggésben érteni. Még akkor is, ha a vers sokkal általánosabb megfogalmazásánál fogva semmilyen közvetlen politikai minőséget nem hordoz. Az *ék alak* a csapatképződésnek mintegy belső elve, ő hozza létre az élen haladót, aki ehhez képest másodlagos, teremtmény és nem teremtő. A vezető személyes kultusza helyett a közöség zárt alakzatának ellenállhatatlan ereje kerül az előtérbe – egy olyan lényegiség, amely Erdélyi József művészete folytán egy pillanatig sem válik absztrakcióvá, hanem maradéktalanul együtt marad a szemléletes és érzékletes alakítással. A vezérgondolat így valóban plasztikusan rajzolódik ki előttünk.

A másik dimenzió a személyes: Erdélyi magamagát szívesen látta – vagy látta volna – a vezér szerepében, ha nem is politikai, hanem irodalmi értelemben. Éltre szóló sértődést hordott magában, hogy ebbeli igényét az irodalmi élet sohasem ismerte el, noha ő mélyen meg volt győződve megalapozottságáról. Ez a vers a költő azon művei közé tartozik, amelyekben megpróbál felülemelkedni nem enyhülő megbántottságán, és tegyük hozzá, teljes sikerrel. Nem kétséges, hogy a vers költőileg érvényes és hiteles módon bontja ki indító gondolatát: „...Ha egy a cél, / olyan mindegy, ki a vezér.” Ezzel együtt sem olvashatjuk úgy a verset, mint a vezérszerepről való lemondás kifejezését. E vers tárgyához közvetlenül nem tartozik hozzá, de Erdélyi egész költészetében benne van – legalábbis az 1945 előtti időben –, hogy a felülemelkedésnek az a képessége, amelyet itt is demonstrál, csak megerősíti vezéri elhivatottságát. Egészen nyersen mondja ezt ki RIADÓ című versfüzetének nyitóversében, a PARANCS-ban:

„*Én, – én katonának érzem magamat. –
Az Istentől kaptam magas rangomat:
vezér vagyok én ma, szellemi vezér,
mikor a hazára oly nagy veszély
felhője tornyodzik, amilyen nagy tán
nem volt Mohi óta, sem Mohács után.*

[...]

*Fellépek most bátran, asztalra csapok,
és a szellemeknek parancsot adok. [...]*”

Nem céloim itt értéksorrendet felállítani Erdélyi versei között, ha titkolni nem is akarom, hogy az ÉK költői minőségét toronymagasan fölötte látom a most idézett soroknak. Más versolvasó, megengedem, másképp látja. Azt sem firtatom, mi jogon igényelte magának Erdélyi a vezéri szerepet. Inkább azt kérdezem, miért kell egyáltalán a vezér kérdését felvetni, mi szükség van arra, hogy a magyarságot általában és a magyar szellemi életet különösen egyetlen vezérnek alárendelve gondoljuk el. Ebből a szempontból valóban mindegy, személy szerint ki áll az élen; fontosabb, ki hogy gondolja el a mögötte rendeződő alakzatot. Az ÉK egy zárt V köteléknek, a PARANCS egy katonás alakulatnak. Ebben nincs különbség, ennyiben a gondolat ugyanaz. A kérdés tehát: valóban ék alakba kell összeállnia egy szellemi vagy népi közösségnek? És mit jelent, hogy Erdélyi ilyennek szeretné látni?

A totalitárius vezér problémájának viszonylag korai költői feldolgozását és megjelenítését olvashatjuk Szabó Lőrincnél. Verse – a VEZÉR (1928) – talán Mussoliniról mintázódott, talán másról (is), de ez kevésbé érdekes ahhoz képest, hogy egy szerepet, illetve annak átélését, átélésének hogyanját állítja elének, történelmi születésével nagyjából egy időben:

„*A cél: én vagyok, a cél én magam
s még valami, aműt magam sem értek
s ami mégis él, ahogy a vetésben
az aratás, ahogy bennem a nép:
a tükös cél úgy használ engem is,
ahogy másokat én, vagy ahogy a
boly a hangyát, a kas a méheit.*”

Vagy ahogy az eget hasító ék a vonuló darvakat, tehetjük hozzá. Szabó Lőrinc természetesen élesebben veti föl az Én, az individuálisnál megélt Én problémáját, mint Erdélyi,

akínél az önazonosság mindig valami kollektív élményformában talál el érvényességéhez. De ez a fajta kitágulás s vele az individuális Én elvesztése Szabó Lőrinc versében is megjelenik, mégpedig abban a pillanatban, amikor a Vezér a legintenzívebben tapasztalja magában önmaga erejét:

„*Elbűcsúztam magamtól. Testem óriás
keretté tágult*

[...]

*monitoromon eldördül a jel:
és megszűnök és szívem árama
megindítja az új rend gépeit.*”

Ami Szabó Lőrincnél az individuális Én szisztoléja és diasztoléja, az Erdélyinél az egyéni túlnyúló alakzathoz való felzárkózás, illetve annak élére állás.

Érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy Erdélyi, aki egész költészetével a kollektív alakzatok magasabb érvényességét állította szembe az egyéni létezés esetlegességével, s ezeket ráadásul nem egy esetben – mint az iménti idézetekből kiolvasható – egészen zárt, katonás formációként mutatja be, személy szerint a lehető legrendezetlenebb életet élte, és minden civil diszciplínát elutasított. Sokszor jellemezték őt s jellemezte ő önmagát garabonciásnak, szegénylegénynek. Hányódó, vagabundus életén akkor sem változtatott lényegesen, amikor családot alapított. A katonás fegyelemben, zárt kötelékben való létezés hirdetője saját életvitelében nem tűrt semmi fegyelmet és megkötést. A magyarázat az ilyen képlethez készen áll: a rendezettebb életformákat azért utasította el, mert azokat hazugnak, az igazi rendezettség ellentétének érezte. De nem világos, mi áll emögött: valódi hajlandóság beállni egy igaz alakulatba, vagy egy olyan valóság áhítása, amely feltétel nélkül elismeri őt, és létezését feltétel nélkül igazolja.

Magányos csillag

A kérdés életetompíthatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy az előzőekben különböző időszakokban kelt verseket vetítettem egymásra. Az induló Erdélyi Józsefről Hatvany Lajos még így írhatott: „*Erdélyi érzi, hogy ő nem fog odaérni, amerre tart, mert ő nem vezérnek és harcos ébresztőnek, hanem magányos árvának jött közénk.*

[...] *de talán nem is magányosnak, hanem kedves pajtásnak, virrasztó, vidám cimborának született.*” (336)⁵ Talán épp egy Szabó Lőrincel való egybevetés lappang e megállapítás mögött: *„Erdélyi nem parlagi Calibánnak, ő a pusztá Ari-eljének jött közénk.”* (338) Nem arra célzok, hogy Hatvany Szabó Lőrincet parlagi Calibánnak gondolta volna, hanem hogy Erdélyit nem Szabó Lőrinc parlagi változatának ítélte. De mint az induló Erdélyit üdvözlő minden mérvadó kritikában, itt is hangot kap egy erős fenntartás, hogy ez a költészet minden szépsége és eredetisége ellenére nem nagy és egyetemes költészet, érvényessége erős, de korlátozott. Hatvany így ír: *„A nemzeti népies formába és népdali szóba valamikor belefértek a természet és az élet, az ember és a kor. Aki így szólalt meg, az fölírta és nyugtalan öntudatra ébresztette a hajdani olvasót. Ma ugyanez a megszólalás, a helyett hogy fölírta, boldog önfelédést ad. Erdélyi József, úgy látszik, azért jött, hogy a nyugtalanítók után ezt a pillanatnyi megnyugvást megadja. Néki hála jár érte és köszönet – de itt toporzékol előttünk az élet, mely az új nagy nyugtalanítókat és fölírásokat várja.”* (342) A harmincas évek szociális vagy faji indulatoktól füstölgő Erdélyi-verseinek olvasója már aligha vethetett volna ilyen sorokat a papírra. Vajon a költő változott meg ennyire öt-tíz év alatt? Nyilvánvalóan változott, érlelődött is, karcosodott is, de annyira azért nem. Hatvany idézett jellemzéséhez a *MAGÁNYOS CSILLAG* című, 1923-ban írt vers adta a kiindulást:

*„Magányos csillag fénylik odakint
a messzeségben és felém tekint,
hunyorogt mint egy titkos égi szem,
színeit váltja. Vajon mit üzen?
[...]*

*Magányosan bolyongok idelelem,
nem is tudom, mi történik velem;
csak a te titkos távoli szemed
biztat mint árva csillagüzenet.*

*Álmaim anyja, lámpám olaja,
magányos éjem hajnalcsillaga,
biztass, ragyogj, hadd keljek, mint apám,
zörgetni alvó népek ablakán:*

*Ébredjete, ti alvó béresek,
az új napon vezéretek leszek,*

*fel! fel! a harcok csillaga ragyog!...
Jaj, de magányos csillag is vagyok...”*

Ezekkel a sorokkal szembesítve a Hatvany által számon kért *„toporzékoló élet”* meglehetősen üres szólamnak hat. A vers utolsó sorát olvashatjuk ugyan Hatvanyval együtt a vezérszerpben való elbizonytalanodásként, de lemondásként aligha. Olyan ember szólal meg itt, akinek a vezérség már csak azért is kell, mert serege nélkül magát sem tudja elvezérelni: *„Magányosan bolyongok idelelem, / nem is tudom, mi történik velem.”*

Erdélyi úgy emlékszik vissza erre a versére, hogy a népi írók indulója lett. – Egy nemzedék indul el az első világháború után faluról, vidékről, hogy meghódítsa a fővárost – legelőbb is a szellemi elit hadállásait. Más ez a felrajzás, mint a XIX. századi mobilitás. Németh László a Trianon utáni Magyarország új helyzetét jellemezvén – a hivatalos retorika szóáradatával szemben úszva – kiemelt egy olyan fejleményt, amely a magyar művelődés hasznára válhat: hogy az ország lakossága a területi visszametszés következtében etnikailag egyneművé vált, így a centrum szívóhatása, amely épp a lakosság legmozgékonyabb, legvállalkozóbb részét áramoltatja a fővárosba, igazi népi elemmel népesíti be Budapestet. A múlt századi felületes asszimiláció után most kezdődhet az ország központjának gyökeres elmagyarosodása. A népi kategóriájának Németh Lászlónál mindig kettős jelentése van: etnikai és szociológiai. Látéletét mindkét értelemben megerősítve láthatta a MEDVE UTCAI POLGÁRI-ban végzett felméréseiben. A kor hőstét ezzel összefüggésben a vidékről felkerült fiatalemberben látta, aki egy magvasabbnak ítélt életformába nőtt bele, s most szembekerül a nagyvárosi lét újfajta ingereivel, kötetlenebb életkereteivel. Ebből az ütközésből fog kialakulni reményei szerint egy új, modern és tág horizontú, mégis eredetien magyar életforma, lelki alkat, szellemi és politikai minőség. Szabó Lőrincben látta ennek az emberi és történelmi helyzetnek a reprezentatív megjelenítőjét.⁶

Erdélyi költészetéhez is adhat magyarázó keretet ez az elgondolás, ő azonban inkább egy másik Németh László-féle fogalomképzéshez ad élő példát. A Kelet és Nyugat közé szorult Köztes-Európának magának is meg-

van a Kelete és Nyugata. Egyfelől a cseh, lengyel és magyar nép, amely középkorban jelentős történelmi életet élt, létrehozta a maga államát-birodalmát, amely ugyan az újkorban mind megszűnt vagy megcsökkent, de politikai osztálya és kultúrája nem veszett el. A tőlük délre és keletre élő paraszttársadalmak ezzel szemben folyamatosan éltek történelem alatti életüket, inkább egymással érintkezve, mint saját uraikkal, s így az idegen uralom alól felszabadulván mintegy szűz kézzel foghatnak hozzá saját államuk felépítéséhez, társadalmuk megszervezéséhez. Magyarország az így tagolódó Köztes-Európán belül is közötte helyet foglal el, kiterjedt kapcsolatokkal mindkét övezet felé, s így abban a helyzetben van, hogy az új nemzetalapításban egyesítheti magában mindkettő anyagát és tapasztalatát, a történelmi lét és a prehisztórikum, a magas kultúra és az archaikum minőségét. Erdélyitől, az ő román–magyar származásánál, cselédsorból hozott meghatározó élményeinél fogva ennek a délkeleti, felszín alatti kapcsolatrendszernek a felhozzatalát várta.

Németh László nagyszabású fogalomképzése éles fénybe vonja a két világháború közötti szellemi és társadalmi mozgások néhány meghatározó vonását. Érzünk benne némi konstruáltságot, de hát az elméletalkotás enélkül nemigen megy. Nyilvánvaló azonban, hogy a szociológiai, etnikai – valamint a nemzeti – kategóriák összecsúsztatása számos elnagyoltságot is eredményez. Mindez szükségessé teszi, hogy e leírásokat ne kizárólag az asszimiláció problémájának alárendelve gondoljuk végig.

Magyarország modern átalakulásának feltételei a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben intézményesültek a politikában, a gazdaságban és a művelődésben egyaránt. Ezzel indulhatott meg a rendi szerkezeteknek nemcsak deklarált, hanem igazán alapos – mert a társadalom alapjáig ható – lebontása. A húszas-harmincas években beérő és maguknak helyet követelő fiatalok olyan szülők gyermekei voltak, akik már az új feltételek között nőttek fel: második nemzedék. A felfelé való egyéni mobilitásnak vannak üstökös pályái, de nagy átlagban épp két nemzedék stafétája juttatja azt célba: a szülőket még feszélyezi lentről jött voltuk, gyermekeiknek

már születési joguk és természetes örökségük a fentebbi helyzet, így kevésbé elfogultak a hagyományos elitekkel szemben igényeik megfogalmazásában és érvényre juttatásában.

Erdélyi József apja is felfelé törekvő ember volt, rátermett és igyekvő, s az uradalom zárt világán belül be is futotta azt a pályát, amely legalulról indulva egyáltalán lehetséges volt: béresgazda, kulcsár lett.⁷ A cselédházat persze egy világ választotta el az uradalmi kastélytól; de az már természetes volt – az uraság is hathatósan támogatta⁸ –, hogy a felfelé indulás dinamikáját mintegy továbbplántálva fiait megindítsa a középosztályi létezés felé.

*„Kiskondás lett kilencéves korában,
anyátlan árva. Apja megvakult,
írni, olvasni, mesterül számolni,
a dísznók mellett, ott is megtanult.
Gimnáziumba adta hat fiát,
hogy ne cselédek, urak legyenek,
s meghalt szegényen az én kis apám,
mint egy Mózes, az Isten áldja meg.”*
(APÁM, 1934)

Mózes, aki az övét elvezette az ígért földjéhez, de csak a fiakat, a múlttal nem terhelteket tartotta belsőleg érettnek, hogy a határt át is lépjék. Az analógia éppen erre a nemzedékváltó dinamikára látszik állani.

A Mózes-analógia eszünkbe juttathatja a népi költő szerepének múlt századi klasszikus megfogalmazását, Petőfi definitív sorait, s visszacsatlakozhatunk a vezérproblémához: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott, / S követte, melyet isten küld / Vezérrül, a lángoszlopot. / Újabb időkben isten ilyen / Lángoszlopnak rendelé / A költőket...”

A „magányos csillag” a maga hunyorgó, színváltoztató árva fényével valóban más, bizonytalanabb és tétovább irányjelző, mint a XIX. századi lángoszlop-költő. S nemcsak azért, mert Erdélyi versében – XX. századi lélekhez illőbb módon – a vezérlő fény külső megléte sokkal bizonytalanabb: hogy ott van, hogy világít, kétségtelen, de ha azt mondjuk, hogy csupán a magányos benső metaforikus kivetítése, az sem cáfolható. Nem egyértelmű, hogy a bolyongásból kifelé vezet, legalább annyira befelé is, és ott önmagunk bo-

lyongó voltára ismerünk rá benne. A kettő együtt érvényes, a külső és a belső, az irány és az irányvesztés csak ellentétével közvetlenül azonos módon áll fenn. A harc és lemondás, a célratörés és teljes eltévedés szomszédságának, egymásba való közvetlen átcsapásának ez ad mélyebb értelmet, ez a megfoghatatlan, mert önellentmondó és mégis kényserítő erővel előálló konzekvencia.

De testet nem ez ad a versnek. A költő gyermeki álmába beszűrődik szülei hajnali tevése-vevése: „*alig pítymallott, már indult apám, / zörgetni béresnépek ablakán; / hallottam elmenő lépéseit, / lépéseit és köhüntéseit*”. Ezt a mindennap ismétlődő prózai ébresztést emelné és tágítaná egyetemes szereppé. A vezérség végső soron, akár harcosan, akár lemondóan, akár kollektív azonosulásként, akár imperatív hangon nyilvánul meg, ön-maga költői öntudatának reflexiója, amelynek fő mozgatója: támaszt keresni alapvető belső bizonytalanságával szemben.

Hadiérettségi

„*Világháborúnak kellett kitornie, hogy meg ne bukjak algebrából!...*” – írta keserűen vegyes érzésekkel Erdélyi önéletrajzi könyvében (170).⁹ A sokféle tehetséget eláruló, jól rajzoló és verselő, a tanulásához jó eszű fiú nehéz kamaszkoron megy át: koraérett, belül hamar kialakult, a gimnáziumi létet csak nyűgnek érzi, tanulmányait elhanyagolja. Mintegy aszinkronba kerül önmagával, az az érési folyamat, amelyet paraszti születése és pusztai gyermekkorai programozott belé, és az, amely a középosztályba, az úri létbe való belépésre készíti föl, más ütemet tart. Egyszerre ott találja magát a kettő közötti üres térben: visszaút már nincs, mert érese szellemi természetű; de érettségének formális, iskolailag előírt és társadalmilag elismert bizonyítványát megszerezni reménytelennek látzik. Ebben a helyzetben jön segítségül a világháború. „*Én – örültem... Éreztem, hogy vége a régi világnak, világvége van, s új világ kezdete. Szerettem volna azonnal háborúba menni, nem vissza az iskolába, javítóvizsgára, amire nem is készültem.*” (170) Egy epizód, amelyet még a mezőtúri gimnáziumban él át – az önképzőköri elnökválasztáson alulmarad riválisával szemben – a majd' harminc év utáni visszaemlékezésben elgennyedt sebként fakad ki:

„*A Válasz szerkesztője, huszonöt magyar író élén, így lett a zsidó Sárközi György. Amikor Sárközinek megmondtam, hogy ezt nem helyeslem, Féja Géza megvédte Sárközit. – Talán te akarsz az új magyar írók vezére lenni? Akkor jobb, ha Sárközi György... Sárközi Dózsa György, a magyar népi írók vezére. Nem jól hangzik ez a névkompozíció?... Ahogy a túri önképzőkörből kivonultak a velemtartók, úgy szűnt meg a Válasz, mikor megtiltottam, hogy a nevemet a fedelére nyomtassa...*” (174)

Erdélyi 1915. május 15-én bevonult, 1916-ban leteszi a hadiérettségit, tisztí tanfolyamra megy, zászlósként csapatot bíznak rá a fronton, hadnagy, mikor jön az összeomlás, jönnek a forradalmak. 1919-ben még harcol a Vörös Hadseregben az északi fronton, immel-ámmal megpróbálkozik az egyetemmel, hamar letesz róla, s ezentúl semmi formális kööttséget nem vállal, nyomorog, csavarog, verseket ír, meg-megjelenik. Költő, éhen éppen nem hal, hely is akad, ahol éjszakára meghúzódhat, de többet nem mondhat el magáról. Nem is akar. Nyomora és társadalmon kívüli létezése adja öntudatát, melyben a büszkeség és a megbántottság érzése immár nem elválasztható. Joggal háboroghat, hogy költőként nem kapja meg azt az anyagi és erkölcsi elismerést, amely kijárna neki – és mindent elkövet, hogy ne kapja meg. A feltétel nélküli elismerésnél kevesebb nem elég neki, és azt ugyan hiába várja el, így teljes kivettségben találja magát, érzésben is, valósággal is. Nem tisztzem ítélni, ezért a helyzetért melyik oldalon nagyobb a felelősség – ki kezdte? Tény a két oldal megfelelése, amely verseket támaszt, és folyton kapóra jön egyfajta sértett öngazoláshoz is. Első találkozásukról Vas István így emlékezik: „*Mindössze negyedórát töltött asztalunknál, de az alatt egyfolytában bugyborgott belőle a gyűlölet, mint hibás üvegből a szénsavas víz, különböző emberek ellen, akiket nem ismertem.*” (73) Mint könyvének egy másik lapján Vas István megjegyzi, Erdélyinél tapasztalta először „*a spiritus flat ubi vult érvényét, hogy a költőnek nem okvetlenül kell azonosulnia versével, sokszor csak közege, átvezető csatornája valaminek, ami rajta keresztül nyilvánul meg, esetleg függetlenül mindennapi személyiségétől*” (122).¹⁰ Erdélyi esetében a gyűlölködés és a zsidózás egy és ugyanaz volt – e tárgyú versei költő és költemény azonosságának külön fejezetét alkotják. Még visszatérek rá.

Bizonyára mindenki megvan valami-
képp a feltétel nélküli elfogadás vágya, az
igény, hogy az ember megkapja világban lé-
tének teljes és zavartalan bizonyosságát. A
háború soha nem látott nyersséggel mutatta
meg, amit amúgy mindig is tudott az ember:
hogy csak egy a biztos, a halál. A kérdés, ho-
gyan lehet ezzel a csupasz bizonyossággal él-
ni. Erdélyi és az egész feltörekvő új irodalom
második nemzedéki volta a régi jó békeidők-
ben volt megalapozva. Apáik akkor éltek, ők
akkor születtek és nevelkedtek, hogy kibon-
takoztassák és beteljesítsék, ami az előző
nemzedékben megmozdult. Érzékésük a vi-
lágháború utánra esett: a feladat a radikális
véghéztétel követelésévé vált.

Erdélyi így írja le egy 1917-es galíciai
frontélményét: „Egész nap a szakadékokban vol-
tunk. Lőtt az orosz, gyalogsági ágyúval, gépfegy-
verrel egész nap, el sem mozdulhattunk a tűző nap-
ról. S egész nap csorgott, vastagon, fojtóan a sza-
kadék széléről a döglött lovak, hullák szaga. Ott ha-
tároztam el magamban, hogy ha vége lesz egyszer
a háborúnak, többé nem fogok fegyvert. Mint a hí-
vők. Nem tartottam meg a fogadalmamat, de
FEGYVERTELEN című versem ott fogant akkor, a
Zbruc-parti szakadékokban, ágyú-, gépfegyvertűz-
ben, dög- és hullaszagban.” (214–215)

„Mint a hívők”, vagyis a nazarénusok. Erd-
élyi megvakult nagyapja is közéjük tarto-
zott, s őt gyerekkora óta vonzotta-taszította
evangéliumi szellemük és makacsul életide-
gen szektásságuk. „Nem tartottam meg a foga-
dalmamat”: 1942-ben veti papírra ezt az em-
lékét, akkor amikor nem az örök béke har-
cosaként, hanem – nevezzük a nevén – hábo-
rús uszítóként lépett föl. S idézzük az 1919-re
keltezett FEGYVERTELEN című verset:

„Fegyvertelen
világhódítót ki látott? –
Fegyvertelen
hódítom meg a világot.

Felindúlok
örök béke harcosaként;
felindúlok,
s úrrá vívok minden szegényt.

Én ellenem,
ki vagyok lelki meztelen,
én ellenem
hasztalan minden küzdelem.”

A következő sorokból egyfajta *imitatio
Christi* hallhatunk ki, a megfeszített ismerős
ábrázolásának vonásai tűnnek elő, a korpusz,
amelyet csak egy csipőre vetett kendő redői
fednek, a testi szemérem eltakarásával emel-
ve ki e lemeztelenítés lelkiségét:

„Az alázat
lobogó rongya testemen, –
az alázat
az én vitézlő fegyverem.”

A fiatalság szép lendülete, amelyben ellen-
állhatatlan erő és teljes védtelenség egy és
ugyanaz, az első szakasz megismétlésével fut-
ja be kerek pályáját. FEGYVERTELEN a címe
önéletrajza második kötetének is, melyben
leírja, milyen szellemi és művelődési hatások
táplálták ezt a lelket, amely ilyen megejtő
közvetlenséggel lép elénk a versben: a szocia-
lista és kommunista irodalom, az evangélium
és Nietzsche Zarathustrája. A szociális igazsá-
gosság és egyenlőség harcos tana, az alázat és
szeretet vallása, a hatalom akarásának hırde-
tése: nehéz három eltérőbb minőséget egy-
más mellé rakni. A versben magától értető-
dően együtt vannak.

De szeretnék egy még korábbi versből is
idézni, amely nem kevésbé kerek, de kevésbé
leszúrt és átlátszó, jobban odaadja magát két-
értelműségeinek: JELENÉS a címe, időben kö-
zelebb a szakadékbéli élményhez, de az ott
kimondott fogadalom előtti lelkiállapotot fel-
idézve.

„Ég a falu, ég a város, ég az ég,
csupa tüzes-piros rózsá, jaj be szép,
körös körül puska ropog, ágyú dörg,
jaj be szépen tud mulatni az ördög.

Minek a hold, minek is a csillagok
annak, aki meg sem ér tán több napot,
minek a csend, a dal és az enyvelgés,
szebb annak a srapnel-gránátüvöltés.

Előre csak, előre csak, előre,
sose gondolj se múltira, se jövőre
sose volt ily pokoli szép a jelen,
mint ezen a háborodott éjjelen.”

A harctér pusztító esztétikumának ez az
érzékletes megjelenítése, amely ugyanúgy
elvárásolja, mint elborzasztja az embert,
nekem Apollinaire háborús verseit juttatja

eszembe, csak e képek zaklatott eufóriája nem a látványnak szól, inkább a roham előtti lelkiállapotot idézi. Egy gyermekkori álom adja meg a távlatot ehhez az idő normális folyásából kiszakított jelenéshez:

*„Kinek újság, gyönyörködjön-borzdajon,
káromkodjon-ímádkozzon, kacagjon-
zokogjon, ám inges gyermekkoromban
láttam ilyet a hazámban, álmomban*

*Pusztá földön álltam édesanyámmal,
fogta kezem s dacoltunk a világgal,
hozzábújva néztem a vad jelenést,
régí álmom vált valóra, nosza nézd.*

[...]

*ilyen lehetett a világ kezdete,
ilyen lehet majd az idő végzete.”*

A vers itt is egy korábbi versszak – némileg átigazított – megismétlésével zárul (olyan versszerkesztési eljárás, amelyet Erdélyi később is és untilg alkalmaz):

*„Előre csak, előre csak, előre,
sose gondolj ömlő vérre-velőre,
sose volt ily változatos a jelen
mint e világfölgörgető éjjelen.”*

Az utolsó rímzők olyan zajtalanul-olajozottan és mégis fémes keményen csúsznak egymásra, mint egy Mannlicher puska zárzatának megtisztított alkatrészei. Az abszolút jelent, amelynek nincs más kiterjedése, mint vonatkozása az abszolút kezdet és vég pontjaira, a feltétlen elfogadottság archetipikus képe tartja meg az ellenséges világgal szemben. Olyan lelki képlet alakul, amelyben a legkisebb is túlmutató távlatot kap, amelybe a legnagyobbat is be lehet fogni. Itt még morállá ki nem forrva, még a fogadalom előtt. De ha arra gondolunk, hogy fogadalmát nem tartotta be, akkor ezt tarthatjuk az erendőbb s nem csak az időben korábbi állapotnak.

A háború után Erdélyi merőben újfajta fogékonysággal lepi meg a versolvasó közönséget, amely épp újszerűségének mibenlétével nem tud tisztába jönni. Nagyobb baj, hogy Erdélyi maga sem tud. A nehézséget az okozza, hogy ez az új fogékonyság már elintéztett-

nek vélt és a múltnak átengedett formákban találja meg a hangját, a népdalban és a népies költészetben. Erdélyi azzal az újdonsággal lepett meg mindenkit, hogy régi. Költői forradalma konzervatív forradalom volt. Mondhatnék ellenforradalmat is (s mondták is rá), ha ezt a szót nem nyújtta volna érthetlenné a különböző előjelű propagandák szóhasználata. Erdélyit úgy tartja számon az irodalmi köztudat, hogy nagy és meghatározó jelentőségű indulás után valahol elakadt. Versíró termékenysége tovább működött, de újat már nem hozott: kifűjt a forradalom, maradt az ellen, s az elveszett lendületet egyre erőszakosabb és szélsőségesebb megnyilvánulásokkal próbálta pótolni.

Az Új Éden

Erdélyi Józsefet, amikor megszületett, görögkeleti pap tartotta a keresztvíz alá, és Argyelán József néven anyakönyvezték. Apja családját elrománosodott magyarnak írja le, mely apjában és fiaiban visszamagyarosodott. József tízéves volt, amikor apja Erdélyire változtatta a nevét, s áttért református magyar felesége vallására. Olyan történet, amely a zártan befelé, de egymás tőszomszédságában élő népcsoportoktól lakott vidéken ha nem számít is mindennaposnak, de példátlanak sem: megjegyzést érdemel, de nem megmagyarázhatatlan. Az olvasztótégely az uradalom, amelyben a közösségi különbségek amúgy sem tudnak térben elkülönülni, elszigetelő távolságba széttelepülni, és az érintkezések kevésbé vannak tekintettel az etnikai határookra. Lovassy-birtok: az előrejutás és a magyarrá asszimilálódás között olyan összefüggés van, mint a nagy magyar glóbuszon. A költő apjának életervébe beleillett ez a névcseré. Akkor került rá sor, amikor első fia gimnáziumba ment.

Feltűnő, hogy mindazok a meghatározások, amelyekkel egy személy identitását szokták jellemezni, és amelyekkel felőle nemcsak környezete, de önmaga is tájékozódni kezd, mennyire kérdésessé válnak, ha Erdélyire alkalmazzuk őket. Magyar és román, ortodox és református, s hogy a gimnáziumba kerül, úr és paraszt. Még nemi azonosságába is belopódzik valami kétértelműség: Erdélyi gyakran visszatér rá, hogy anyja két fiúgyermek után benne leányt várt, s mennyire csalódott,

amikor kiderült, hogy újra csak fiat kapott (miként további három gyermekében is). Anyjával szemben csalónak érezte magát. A szalontai gimnáziumban a „Jutka” csúfnév ragadt rá. Természetének fokozott érzékenységet összefüggésbe hozta születésének ezzel a körülményével. Többször felpanaszolja, neki is mennyire hiányzott a leánytestvér; fivérei vel „rossz testvérek” voltak, örökös vad civódásban éltek apjuk-anyjuk nagy keserűségére.

Azonosságának kétértelműségeit kétféleképpen dolgozta föl. Egyrészt választott, kértely nélkül, mondhatni imperatív módon: magyar volt, sovén magyar, nem román. A nép fia akart maradni, nem pedig úr. Költőként sem akarta magát másnak látni, mint cselédházi nótafának. Daccal van ez kimondva, dacolva a világgal, és éber lelkiismerettel vizsgálva önmagát. Mert érzékenységében, költői teremőerejének táptalajában ott vannak e kettősségek nyomelemei, amelyekre közvetettebb módon reflektál, önazonossága legmélyebb gyökereit keresve, a felülemelkedés vagy alámerülés útjait próbálgatva. „Szármaságom tudata kényszerített elkülönülni s magánosságban keresni az ösvényt, mely általános érvényű emberi igazságra vezet. Az evangélium, Jézus példája volt az egyedüli vezérem. Nem magyarkodhattam és nem osztályoskodhattam.” (119)¹¹ Egy másik reflexiójában Erdélyi mintha Németh László láttelejét akarta volna igazolni a nemzet és történet alatti egyetemes és egylényegű népiség kimondásával: „*Én megértem, hogy az, aki a magyar nemzeti költészetben nőtt fel, hiánynak tartja az én költészetem. Hiányzik belőle a nemzeti történelem, hiányzik az irredentizmus, hiányzik a vallásos, felekezeti, protestáns hang. Csak Isten, ember, világ, nép, táj van benne [...] Pedig én éppen ezzel az egyszerre egyéni és egyetemes emberi, népi hanggal, mely a népköltészetet is annyira jellemzi, újítottam, fiatalítottam meg a magyar költészetet. Elhagytam minden hálás, megszokott és megkövetelt díszletet és jelszót, nem voltam sem nemzeti, sem felekezeti, sem pártos, egyszerűen csak ember, a nép fia, árva nép árva fia [...] Magyar volt a nyelve, a ritmusa, a lelke mégis, [...] meztelenül is.*” (178)

Azt a radikális redukción – „*visszametszést*” vagy „*visszateremtést*” –, amelyet Erdélyi a költészetben végrehajtott, abban a térben-időben próbáltam elhelyezni, amelyet a második nemzedék és a hadiérlettségi metaforájával ir-

tam körül. A rendi felépítmény lebontása adja ehhez az első vonatkoztatási pontot, olyan lebontás, amely ezeket a különbségeket nem szüntette meg, hanem inkább csak megmutatta, hogy azok az alapokban vannak. Ami addig intézményesen, a jogrendtől körülsáncolva létezett, most átváltozott kemény gazdasági és szociális tényé. Ha megszűnt egyes birtoklási formák privilégiuma, mások hátrányos diszkriminációja, azzal még nem változott a birtok nagysága és üzemszervezésének mikéntje. Ha megszűntek a politikai kiváltságok, azzal még nem változott meg az a körülmény, hogy a hagyományos politikai osztály évszázadok munkájával kialakított nevelési rendszerrel birt, amely az újabb és újabb nemzedékek tagjaiból ki tudta hozni a politizáláshoz szükséges képességeket – hogy ezek milyen minőségűek voltak, más kérdés, de voltak –, míg a korábbi kívülrekesztettek ebben a tekintetben a nulláról voltak kénytelenek indulni (még ha ilyenkor szükségképpen megindul is az előd- és hagyománykeresés). Alap és felépítmény említésével szándékosan a marxi társadalomelméletre utaltam, de némileg más hangsúllyal szeretném használni ezeket a szavakat: nagyobb nyomatékkal a belső, szellemi oldalon. A hangsúlyt nem a birtok nagyságbeli eloszlására teszem, hanem üzemeltetésének különbségeire, amelyek a gazdálkodás sajátos kultúrájában foglalódnak össze, és a fizikai értelemben vett birtokkal együtt öröklődnek apáról fiúra. Ugyanez áll a politikai berendezések működtetéséhez szükséges képességekre és jártasságokra, a politikai kultúra állására. És ez áll a szorosabb értelemben vett kultúrára, a művelődésre és szellemi foglalatosságokra, melyek úzésére szintén más-más indítatásokat és másfajta kompetenciákat kapnak a különböző társadalmi rétegekben felnövő egyének. Ha a kiegyezés utáni reformokról van szó, a hangsúly magától is ide tevődik, és az általános iskoláztatás bevezetése ugrik ki mint új kiindulópont, mint minden más művelődési forma elterjedésének elemi feltétele: akár az okszerű gazdálkodásról, az akarat érvényesítésének politikai művészetéről vagy a szakmai képesítésről van szó, az írni-olvasni-számolni tudás, a népoktatás e triviuma nélkül hozzájuk sem lehet kezdeni a modern világban. S ha egy költő útját nézzük ebben a tér-

ben, egy lépéssel még beljebb kell menni: mert a léleknek is megvan a maga kultúrája, az a mód, ahogyan az egyén átéli mindazt, amit a világ eléje vet, amibe e világban élven és mozogván beleütközik, ahogy elintézi magában az így adódó problémákat, ahogy túlteszi magát rajtuk. Nyilvánvaló, hogy egy lírai költő elsősorban az alapnak ezen a legfelsőbb oldalán munkálkodik, s műve, ha érvényes, ezzel segít élni másokat is, mindenkit, aki készen áll befogadására.

A lélek üzemeltetésének is megvan a maga ökonómiaja, és ennek fogásait ugyanúgy el kell sajátítani, mint a tárgyi értelemben vett gazdálkodás és művelés fortélyait. A lelki háztartás vezetésére is fel kell készíteni, ahogy a konyhai vagy veteményeskerti teendők végzését meg kell tanulni. Csak ez a felkészítés és felkészülés, éppen mert belül történik, sokszor épp a külső teendők megtanulásának szándékaltalan következményeképpen, szinte észrevétlenül történik; mire az ember észreveszi a formáit, már bennük is van: belenőtt. Az élet más szféráiban – a szokásrend, a hiedelem- és képzetvilág felvételében – a lélek művelésének szándéka már kifejezettebben jelen van, és az európai földműves társadalmakban a templommal évszázadok óta létezik a lelkiség gondozásának intézményesen is elkülönült formája, amely mellett az általános népoktatás bevezetésével a kultúra megszerzésének egy újabb módja intézményesül.

Az ember belenő ezekbe a formákba – vagy azok nőnek öbelé? Végül is mindegy, a lényeg, hogy a külső és belső valamilyen megfelelése már megvan, mielőtt az ember külön-külön szemrevételezné őket. Erdélyitől ilyen, már reflexiókkal átszőtt leírásokat idézhetünk:¹²

„Falusi, városi gyermek nem is tudhatja úgy, mint az uradalmi, tanyai gyermek, hogy mi a gyermekkor, a szabadság.

Éz a gyermekkori nagy játéktér, szabadságérzet és vágy küldte az uradalom fiait a magyar szellemi élet megújítására, megpezdítésére. [...]

Pusztai gyermek, ha nem törik be a mezei munkára, de akkor sem tudja megszokni a falusi, kisvárosi életet. Nagyüzem az uradalom, mag-, takarmány-, hús-, tej-gyár. Neveltje nem áll meg a másik nagyüzemig, a gyárig, a városig. Az iskolázott pusztai gyermek még kevésbé leli helyét falun, kis-

városban, hivatali szobákban. Egyéniség marad, mert gyermekkorában sokat kóborolhatott a szabadban. Utálja a parcellás kis életet, mert gyermekkorában magáénak érzett a sorompón belül egy egész kis világot, sokkalta különb, műveltebb, rendezettebb, végeredményben sokkal közősebb világot, mint a falu, vagy a kistanyavilág, a végtelennek, égis-érőnek tetsző nyárfasoron túl.” (32–33)

A lélek a maga hajlamaival és törekvéseivel a környező világ pontos lenyomata; úgy is mondhatjuk: a világ tárgyi berendezkedésének és térbeli tagolódásának leírása közvetlenül megjeleníti egy lélek belső konstitúcióját. Erdélyitől mi sem áll távolabb, mint hogy idealizálja az uradalmi élet szociális valóságát, de a külső világ és a belső tér képzetes egymásra vetülése életre szólóan lenyűgözi, és verselésének el nem apadó forrását bugyogtatja föl. Elég a pusztai gyermekkor legapróbb részletét előkotornia emlékezetéből: leírása menten bensőséges lelki jelentést vetit elénk. Ez táplálja társadalmi utópiáját is:

*„Egy pusztai életében áttekinthető gyermekszemmel is az élet. A sorompókon belül minden uradalom ország volt az országban, megye a megyében. Szembetűnően mutatta benne magát a feudalizmus tekintélylépcsőzete, hierarchiája, arisztokráciája, rendi élete, az éves, hónapos, hetes, napszámós, harmados és részes munkásság szigorú, katonás munkafegyelem alatt élő serege. A pusztai uradalom fiát ez a kép kíséri végig az életben, ebbe vágyik vissza, ezt akarja látni, megvalósítani mindenütt egy eszményi alapon, ahol a birtokos maga az Isten. Egy új feudalizmus, neofeudalizmus álmát álmodják és hirdetik az ország szellemi életében vezetősze-
repre törő parasztfiak, s ebben találkoznak a nagyvárosok, nagyipari üzemek munkásaival [...].” (34)*

Erdélyinek eszébe sem jut, hogy az a valóságból, emlékezetből és képzeletből összeszőtt világ, amely az ő belső világával ennyire egyezésben van, másoknak, más kisvilágokban felnőtt lelkeknek talán nem klappol ennyire. Ha ő utálja a „parcellás kis életet”, az, aki abba nőtt bele, talán a „sorompón belül” megtartó tekintélylépcsőzetet és katonás regulát utálja, más típusú gyermekkori szépségekre emlékezik, és a háta is borsószik az Erdélyi-féle kollektív nagyüzemi gazdaságoktól:

„Elképzelem a jövő uradalmát [...] Elképzelem, hogy csip-csup kisbirtokok, falvak nem is lesznek, hanem nagy egységekben műveli a nép a földet, akár állami, akár szövetkezeti alapon. Híszem,

hogy ez a jövő, a föld és a nép, a magyarság és minden földműves nép jövője. Nem kell ehhez Marx és Engels, kialakul ez a gondolkodás, ez az ország- és világgép minden ilyen emberben, mint én, kiforr minden lélekben, amely valaha befogadta az Evangélium tanítását és gyermekkortól érett férfikorig, kereste az életben, a valóságban, itt a földön, Isten országának, az Új Édennek a képét.”

A mezőgazdaság kollektivizálásának és nagyüzemi átszervezésének kísérletéről hetvenéves tapasztalat van a hátunk mögött. Erdélyi sorait úgy is olvashatjuk, mint tanúságtételt amellet, hogy a tulajdonlás és üzemszervezés e módjához a kelet-európai paraszttársadalmakban nem hiányzott bizonyos belső hajlandóság. A „*parcellás kis életek*” említése emlékeztethet arra, hogy nem hiányzott a belső ellenkezés sem, de hát ellentétes hajlandóságok nemcsak egy társadalmon, de egy lelken belül is előfordulnak. Erdélyi gondolhatta úgy, hogy evangéliumi retorikája az ő ország- és világgépét kellően szembeállítja a szovjet kollektivizálás propagandájával, de ha az eszmei héjat lerántjuk, a mag, az Új Éden e világi alakja miben sem különbözik a Vidám Vásártól.¹³ Az iménti idézetben és több versében is Erdélyi hitet tesz amellet, hogy a föld egyéni kisajátítása és felosztása Isten ellen való: a föld egyetlen jogos birtokosa „*maga az Isten*”. A föld nacionalizálása, amellyel a bolsevikok győztesen meg tudták vinni a polgárháborút, itt a földön ugyanazt a tulajdonviszonyt veszi célba, mint Erdélyi. „*Nem kell ehhez Marx és Engels*” – Lenin bizonyára elégedetten olvasta volna ezeket a sorokat, hiszen az ő forradalmi terve épp azon alapult – és bevált –, hogy a tan találkozni fog a paraszti társadalom saját talaján megtermő törekvésekkel. Tolsztoj evangéliumi tanításában épp a paraszti tömegek spontán törekvéseinek autentikus megszólaltatását, „*a parasztforradalom tükrét*” látta és méltányolta. Ha Erdélyi tanúvallomásának hitelt adunk, Trockij munkáshadsereg-szervezési ötlete sem tűnik egészen talajtalannak, legalábbis mint ötlet, mert a gyakorlatban hamar csődöt mondott.

Csak felvillantani akartam néhány pontot, amelyben nagyon is különböző, sőt ellenséges indítatású reflexiók találkoznak, és fel-tűnő, talán groteszk, de mindenképpen le-

leplező egyezést mutatnak. Nem azt szándékozom ezzel mondani, hogy Erdélyi társadalomképe „lényegében” nem különbözött a bolsevikokétól – ez képtelen állítást volna. Csak azt, amit a Fekete-Körösről mondtam: a folyó ugyanaz. A reflexiók kibékíthetetlenül állnak egymással szemben; a tárgy, amelynek körvonalai és egyes vonásai hol homályosan, hol élesen, de torzító perspektívában megjelennek leképezéseikben, ugyanaz.

A tulajdonnélküliség mentalitása ez a tárgy, ennek a mentalitásnak eleven valósága a kelet-európai paraszttársadalmakban. Pozitívan kifejezve ez valamiféle közösségi tulajdont igényel; a modern tulajdonformák felől visszanézve az egyéni tulajdon kisebb vagy nagyobb, mérsékelt vagy radikális korlátozását, Erdélyinél: sorompókkal való kirekesztését jelenti. Nem akar tudni semmi külön kis világról, amely az egyént elválasztja az emberek közös világától.

Enyém

Nem várjunk természetesen Erdélyitől részletes és kifejtett társadalmi reflexiókat. Az ő érdeklődése és érzékenysége a lélek berendezésére volt beállva, tehetsége e berendezés megmutatására volt. De ha szem előtt tartjuk, hogy ami legbelül van, annak közvetlenül megfelel valami szemlélhető külső és viszont, és Erdélyi mindig ezeket a közvetlen megfeleléseket keresi, akkor a tulajdon intézményéről való elképzelés nagyon is jellemző lehet arra, hogy a lélek mit és hogyan tekint a sajátjának. Idéztem már azt a verset, amelyben a fiatal Erdélyi világhódítóként ábrázolja magát, persze egészen szellemi értelemben, úgy, hogy az semmi földi javak vagy hatalmak birtoklását nem foglalja magában, sőt kizárja azt. Még belsőbb tájakra vezetnek azok a versek, amelyekben valamiképp a család általánosított és átszellemített képe jelenik meg, hogy – a tulajdonnélküliség mentalitását kiegészítve – megmutassa, mi az, amit a legbensőségesebb értelemben a magáénak tud. ŐSEIM című versének (1927) hangütése a felmenők anonimitásának kimondásával és vállalásával dacos szembenállást fejez ki a „*régi családokkal*” („*Én nem tudom: kik voltak őseim, / ne is tudjam soha, soha...*”); neki épp a cselédházi „*véletlen család*” adja azt a keretet, amely-

ben önmagával igazán és a szó teljes értelmében azonosságra találhat („*Ne lássam kezdetét, se végét! / Kezdet és vég magam legyek!*”). A benne megrezdülő érzések belső kidolgozása az utolsó két versszakban megmutatja, hogy az így önmagához talált ember egyben a leg-egyetemesebb testvériséghez jut:

*„Jobb lenne, jobb nem tudni azt sem:
ki egytestvér velem, ki nem,
atyámfiait hadd kéne látnom,
s anyámfiait mindenkiben!*

*Jobb lenne, jobb, nem tudni azt sem:
melyik kisgyermek az enyém,
hogy valamennyit, valamennyit
a magaménak érezném!...”*

Erdélyi a népmesei „*harmadik fiú*” sztereotip motívumában vélte felfedezni azt a kulcsot, amely születése és rendeltetése titkára megfejtést ígér: az öröklés rendjét megfordítva az utolsó helyről az élen teremni, a legkisebből a világ birtokosává válni. E motívum mögé saját gyermekkorának valóságát képzeleli: „*Már két testvér is irigykedik egymásra [...] Hát még ha három gyermek s hozzá egynemű [...] Az állandó osztozkodás végső tárgya „a szülői szeretet, az apai s mindenekelőtt az anyai kegy [...] Olyan világgal felérő kincs az anyai szeretet, hogy a gyermek, aki abban csalódik, képes ölni érte” (7). Amikor a felnőtt Erdélyitől ismételten azt olvassuk, hogy fiúnak születettségével becsapta anyját, joggal gondolhatunk arra, hogy ez a homályos önvád még a gyermeki narcizmusban fogant, kétségbeesett kísérletként, hogy annak tekintet nélküli mohóságát és a belőle kicsapó agresszivitást valahogy belülről meg-
regulázza. Mindez sajátos kétértelműséget adhat a vers e sorának: „*Jobb lenne, jobb nem tudni azt sem: / ki egytestvér velem, ki nem*”: egyszeriben kihalljuk belőle, ami elől az egyetemes atyafiságba próbál menekülni, a valóságos testvérektől való megszabadulás vágyát. Egy másik versében édesanyját „*minden árvák anyja*”-nak szeretné tudni: akkor érezné igazán a magáénak. A lélek, amelyet halálosan sért minden osztozkodás, gyógyírül a mindenki-vel való osztozkodást javallja.*

Így olvashatjuk AZ ENYÉM című versét is (1922):

*„Akárkié az a föld,
ahol születtem,
akárkié is az a nő,
aküt szerettem:
enyém az édes gyötrelmem,
a honvágy és a szerelem,
az enyém, az enyém!...”*

Személyes tulajdonul azt hagyja, ami természete szerint a legszemélyesebb: a dolgok és viszonyok belső átélését. Nagylelkű és adakozó gesztusként tűnik föl – de mintha csak arra szorgálna, hogy kimondhatóvá váljon a mohó kisajátítás szava: „*az enyém, az enyém!...*”. Még követelődzöbben szól bele a gyermeki narcizmus hangja a következő versszak zárásába:

*„Anyám sokfias, szegény
mégis egészen az enyém,
az enyém, az enyém!...”*

Írásom mottójául az ÁTVÁLTOZÁSOK egy Narcissusra vonatkozó sorát tettem. Hadd idézzek hozzá még hármat: „*Nem más, mit szemlélsz: magad árnya, mi visszaverődik: / semmi magában e kép: idelép ha te jössz; s ha te itt vagy, / ittmarad; és elenyész, ha te el tudsz tőle szakadni.*” (III. 434–436) Amikor ezzel Erdélyi narcizmusára célzok, nem pszichológiai látetelet szándékozom kiállítani róla: nyilvános, bemutatott, versbe átírt személyiségéről beszélek, amelynek pszichológiai elemzéséhez maga ad támpontokat.¹⁴ (Erre a kérdésre Erdélyi nyelvészkedése kapcsán még visszatérek.) Narcisztikus vonások és hajlamok bizonyára mindnyájunkban vannak – ezért is érezhetjük magunkat megszólítva Erdélyi verseitől. Egy alanyi költőben pedig alighanem több van belőlük az átlagosnál – ez már afféle foglalkozási ártalom. A kérdés, ki mit kezd ezekkel az adottságaival, hogyan néz szembe velük, hogyan dolgozza föl őket. Erdélyi esetében az a sajátos, hogy narcizmusa, önközpon-túsága a kollektívizmus képében lép vele szembe, mintha hordozója így menekülne attól, hogy igazán szembenézzon vele. Szeretném félreérthetlenné tenni, hogy erről az átfordulásról nem az Erdélyi-vers hitelének kikezdése végett beszélek: ellenkezőleg, ez adja hitelét, valódi lelki meztelenségét, azt, hogy kimondhatóvá tesz olyasmit, amit ma-

gunk előtt is titkolunk, és legfőképpen Erdélyi titkol maga elől.

Oratio recta és obliqua

Vas István „*a líra regényé*”-ben Erdélyi költői forradalmának lényegét abban adja meg, hogy visszahozta a költészetbe az *oratio recta* lehetőségét. Az előzőekben mindenféle obliquitásokat, kerülő úton feltörő jelentéseket próbáltam kimutatni Erdélyi – főleg fiatalkori – verseiből. Ez nem áll ellentétben Vas István megállapításával, aki a retorikai *terminus technicus* említésével is jelzi, hogy nem a versek tartalmáról beszél. A versbeszéd alakításának módjáról van szó, amelyet az Erdélyi-vers visszahozott a közbeszéd és a szokásos szemlélet alakzatainak közelébe, miután a korábbi költőnemzedék éppen ezektől eltávolodva, ezeket felfüggesztve vagy épp lerombolva látta csak lehetségesnek a kifejezést. Nem a jelentés leegyszerűsítésére utal tehát, hanem egy költői nyelvújítást jellemez, amelynek hatása alól magát sem vonta ki – egészen a SOLYMOZI ESZTER VÉRE megjelenéséig, amikor a maga részéről Erdélyit leírta az olvasni érdemes költők listájáról.

A klasszikus retorikai alakzatra való utalással Vas István egyúttal kivette Erdélyi költészetének jellemzését abból a kontextusból, amelyben első fogadtatásától és még sokáig, mindmáig értelmezni próbálták, s amelyben Erdélyi önértelmezése is mozgott: hogy általa a népdal, a népmese hangja hódítja meg a magas irodalom hadállásait. Ki is mondja: „*Erdélyi – a kritikai közhittel ellentétben – nem is annyira a népdalhoz nyúlt vissza, hanem Petőfihez: még a népdalból sem úgy merített, mint Bartók, hanem olyasféleképpen, mint Petőfi.*” (121)¹⁵

Ha a népdalhoz való viszonyról van szó, lényegesnek tartom kiemelni, hogy a „*népdali szó*” nem Erdélyi magával hozott öröksége volt, hanem művelődési élmény: amint leírja, Imre Sándor népköltészetéről írt tanulmányának¹⁶ elolvasása hozta az elhatározó találkozást, és szorgalmasan forgatta a népköltési gyűjteményeket. Ami persze nem jelenti azt, hogy otthon és későbbi kóborlásai során ne találkozott volna egy-egy darabjával, s így lehetett tapasztalata arról, hogyan szólal meg eredeti környezetében. Önálló és módszeres gyűjtést azonban ő maga sohasem folytatott. Azt gondolom, hogy ez lényeges

különbség mind Bartókkal és Kodállal szemben, akik tudós gyűjtőként tárták föl az eredeti anyagot, mind adatközlőkkel szemben, akik mintegy eleven tárlóként hordozták magukban emlékeit. Ezek a különbségek azonban elhomályosultak a mellett a feltűnő tény mellett, hogy a *Nyugat* költői forradalma után megint a már meghaladottnak vélt népies hang szólalt meg a magyar lírában. A közönség egy része – és persze Erdélyi maga is – hinni akart abban, hogy a „népiség” valami magában való ideális vagy kvázi materiális szubsztancia, amely létezik térben-időben való megnyilvánulásaitól függetlenül is, a megnyilvánulók hozzá való külső-belső viszonyától függetlenül is, és reményeiket a teljes és még teljesebb kinyilatkoztatásához fűzték. Mások gyanakodva nézték, sőt fenyegetve érezték magukat tőle, és siettek hangot adni fenntartásaiknak.

A fenntartás egyébként nem hiányzott a népiség hívóinek táborából sem. Az alaphangot Szabó Dezső adta meg Erdélyi első kötetéhez írott előszavában.¹⁷

A nyúlfarknyi irás egy nagy jelenés betoppanását látszik bejelenteni. A rövid terjedelem Szabó Dezsőnek nem akadály, hogy széles tablót rajzoljon az Ady-generáció utáni magyar költészet teljes elposványosodásáról. Az Ady-utánzók és a „*mindenféle-izmusok csám-pás hívei*” jó szót nem kaphatnak tőle, de igazi haragja az „*Arany–Petőfi–Abrányi–Pósa–epigonok*” fejére zúdul, akik a „*millióféleképpen becsapott*”, földjétől, vizétől, államától, nemzetétől meglopott magyartól most utolsó kincsét, fajiságát lopkodják szét. „*Itt most csak a teremtő géniusz segíthet.*” A felkonferálás lendülete azonban itt megtörik. Szabó Dezső érzékelteti ugyan, milyen kivételes esemény, hogy ő egy idegen műhöz előszót ír, de a vékony kötet verseit ajánló meleg szavai nagyon is langyosnak hatnak a tűzőkádó indítás után: „*Ezek a versek [...] nem akarnak feltétlenül új hangokat felvadászni*”, de azért látni lehet bennük „*egy egészségesebb, őszintébb lírához való visszatérést és itt-ott felcsillanó ígéretet*”. Nem csodálkozhatunk, hogy Erdélyiben benne maradt a tüske.

Németh László persze alázatosabb versolvasó volt, mint Szabó Dezső, de az Erdélyi-versek végső soron benne is hagynak hiányérzetet, amely természetesen a felkeltett nagy

várakozásokhoz mértén értendő. Azok a jóindulatú megjegyzésekbe csomagolt, de lényegében kicsinyítő megjegyzések, amelyekben fenntartásainak hangot ad, nem az induló költőknek kijáró szokásos kritikusi óvatosságból fakadnak. Valami belső korlátot érzett, még ha mibenlétét nem tudta is találóan megfogalmazni. Amikor tipikus „kismesternek” jellemzi őt, aligha talál, hiszen Erdélyi egyre inkább a nagyobb költői műformákhoz fordult – lehet ugyan azt mondani, hogy dalban vagy életképben jobb volt, de ez már izlés dolga.

Ignotus Pál kritikája¹⁸ a *Nyugat* 1928-as évfolyamában megfordítja az arányokat, az Erdélyi-versek belső korlátjára összpontosít, és a jóindulatú méltatást hagyja a margóra. Készséggel elismeri, hogy Erdélyi „*vérbeli költő*”, és költészetét így jellemzi: „*olyan, akinek szemében, mint a vallásalapító ősemerében, a dolgok néha annyira érzéketlenül rajzolódnak ki, hogy személyekké is válnak, s a személyek valóságos kis mítológiai anekdoták hőseivé*”. De ha a verseiben kifejeződő költői attitűdöt és lélekalkotó törekvést nézzük, „*a banalitás rahabilitálását*” kell látnunk bennük, „*a bonyolult és differenciált érzésekkel szemben*” (273). Az igazán nagy költőknél az egyszerűség mindig egyfajta stilizáltság eredménye, ők nem azonosulnak a dalaikban kifejeződő egyszerű érzésekkel, kultúrában és civilizációban differenciálódott szellemük ott érezhető a háttérben – Heine a legjobb példa erre –, mert az egyszerűséget belső távolságtartással adják elő: tettetik azt, és nosztalgikus fájdalommal viszonyulnak hozzá. „*Költő, mondj igazat, de rajt ne kapjanak!*” – formulázza ezt az ars poeticát. „*Erdélyi Józsefnek elhisszük, hogy nem hazudik, és ez a katasztrófális*.” (277)

Az irónia és nosztalgia követelése igazán nem új – a múlt századi romantika tételes esztétikájához vezet vissza. Ignotus Pál azt hangsúlyozza, hogy a visszatérés vágya csak akkor hiteles, ha már megtörtént a tényleges eltávolodás a műveltségben és civilizáltságban. Erdélyinél nem ez a helyzet. „*Van egy írófajta, aki a visszavágyódáson s visszahulláson kezdi. Aki széles gesztusokkal kioperálja magából a kulturáltságot, amely sohasem is volt a testében. Aki a magáraeszmélt ősemer harsogó büszkeségével veti el magától a túlfelzett civilizációt, amely amúgy sem hagyta rajta a nyomát*.” (280)

Tersánszky Józsi Jenő hozzászólása nyomán a vita középpontjába – elég szerencsétlenül – az a kérdés került, hogy a műveltség hasznára válik-e a költői tehetségnek. Tersánszky mellett érvel, hogy nem¹⁹ – persze igen művelt érveket használ. Ami Erdélyit illeti, alapvető félreértésnek tartom, hogy az ő attitűdjéből hiányzott a modern értelemben vett műveltség vagy civilizáció, és ezen az sem változtat, hogy Erdélyi maga is sokszor ilyen félreértésben van ön maga felől. Csak emlékeztek arra a szememben nagy jelentőségű tényre, hogy a népköltészet olvasmányélményként vált számára elhatározó hatássá – ugyanúgy, mint ahogy „Lipócia” kies vidékein történt, ahol a modern izlés éppen ekkoriban a Bauhaus-geometria és az eredeti népi ornamentika együttesével igyekezett otthonossá tenni magának lakásbelsőit. Erdélyi bizonyára más környezetbe gondolta bele a népművészet formáit, de hát ki-ki rendezze be enteriőrjeit tetszése szerint. Az Ignotus Pál-vita is azt tanúsítja, hogy a bajok akkor kezdődnek, amikor az izlések kilépnek a lakásbelsőből, és törvényt akarnak ülni más enteriőrök berendezése fölött. A törvényszabáshoz mégiscsak valamivel több kell, mint a pusztá tetszés vagy nem tetszés.

Érvelését Ignotus Pál egy kifejezett izlésítélettel indítja. Erdélyi DIÓVERÉS UTÁN című kis verséből idéz, azt „*szép, allegorikus elgondolásnak*” ismeri el, s záróstrófájában „*rezignált, játékos részvéthangulatot*” fedez föl:

„*Óh, te szegény, lecsupált fa,
hogy hasonlítsz az emberhe* – ...
*Minél jobban meg vagy áldva,
annál jobban meg vagy verve!*...”

Annál jobban fennakad a vers következő során: „*Derekasán rádjárt a rúd*” – „*nem éreznek ebben valami eredendő, kínos bárdolatlanságot, valami tenyeres-talpas helykeséget*”, amely egészen agyonüti a verset?

Ha mint e kérdés elkésett címzettje válaszolhatok: nem, semmi ilyet nem érzek. De nem gondolom, hogy érzéseim közérdeklődésre tarthatnának számot. Inkább azt mondanám el, hogyan értem ezt a verset – nem a hangulatát, hanem a benne megfogalmazott költői elgondolást. És akkor már érdeemesnek tartom beszámolni arról, hogy a zá-

rórsorok „*áldva – verve*” szavai bennem Vörösmarty SZÓZAT-át idézik, mert azt gondolom, ez könnyen megegyezhet bárki versolvasóval, aki a magyar kultúrában nőtt föl. (Azt semmiképpen nem akarom mondani, hogy Erdélyi gondolt a SZÓZAT-ra, amikor a verset írta – ki tudja, hogy közben mire gondolt vagy nem gondolt azon kívül, amit leírt?) Ez a viszonyíthatóság a szavak értelmét egy közelebből körülhatárolható jelentésértében formálja meg. „*Áldjon vagy verjen sors keze*”: az áldás és verés itt két külön, egymást váltogató állapotként mutatkozik. Az Erdélyi-vers szemléletében nemcsak összefüggnek, hanem egyenes arányosság, már-már azonosság van köztük. Egy költői toposz belső átformálása történik, egy olyan toposzé, amelynek egyetemes nemzeti jelentőségét aligha kell bizonyítani. Ez az eszmei vonatkozás szerintem a vers értelmezésének legalább olyan fontos összetevője, mint az általa kiváltott hangulat. (A nemzeti szempont kiemelésével nem Ignó Pál urbanus kozmopolitizmusára, annak állítólagos nemzetietlenségére akarok célozni. Ha a világpolgárság nemzetietlen, Erdélyi népisége legalább annyira az: idéztem ezzel kapcsolatos nyilatkozatát.)

Belső átformálást mondtam, mert az nem a kifejezett reflexió formájában történik, ahhoz mintegy csak a labdát adja föl. Az áldás-érés értelmének előtérben álló – az *oratio recta* módján megadott – vonatkoztatási kerete azonban közvetlenül és tárgyilag érzékletes: a bő terméssel megáldott fa, amelynek ágait dióverő póznával püfölik. Hozzátehetjük, ez a kép egy olyan alany szemléletében adja magát, aki a látványt nem elvont festőiségében fogadja be, hanem aki a termelői tevékenység tárgyát látja benne. Ebbe a szemléletbe pontosan és szó szerint illik a „*derekasan rád-járt a rúd*”, amihez, meglehet, tenyeres-talpas nekihuzakodás kell, de hogy mi benne a „*hetykeség*”, az előttem nem világos. Talán onnan kél ez az érzés a vers kritikájában, hogy itt is vonatkozás van egy nyelvi toposzra, ezúttal nem költői, hanem közbeszédi toposzra, szólásmódra. Persze amikor a „*rájár a rúd*” fordulatot szokásosan használjuk, annak csak átvitt és általánosított értelme idéződik föl, az idiomatikus kifejezés stílusértékének többé-kevésbé határozott érzésétől kísérve, de nem a szó szerinti, tárgyilag érzékletes jelentése.

Ezt kapja vissza a versben az idióma, amit én inkább költői leleménynek érzek, és ami egyébként olyan fogás, amelyet Erdélyi sok más versében is gyakran és rá jellemző módon alkalmaz. Mindenesetre ennek a „*kismesteri*” igénnyel írt versnek közelebbi elemzése is arra vall, hogy az *oratio recta* és az *oratio obliqua* megkülönböztetése a sikerült versbe-szédben fölötte viszonylagos.

Népiség

Idézni szeretnék még egy kritikát, egy olyat, amely a népiség kinyilatkoztatását keresi és méltatja Erdélyi költészetében. Féja Géza rövid és alkalmi recenziója a *Válasz* 1935-ös évfolyamában jelent meg,²⁰ jelentősége abban van, hogy Erdélyi ekkor már véglegesen elismert költőnek számít (ha nem is annyira, mint ő elvárná), a *Válasz* nak pedig egyik reprezentatív lírikusa. Féja ehhez mértén fogja is föl feladatát. Néhány bekezdésben lényegretörően felvázolja a népiség magyar eszmétörténetének alapvető fázisait, megadva ezzel egy szintetikus népiségfogalom definícióját is, s Erdélyi költői hozadékát ezen a szélesen megrajzolt háttéren jellemzi.

„*A XIX. század népisége néha a legjobbaknál is valóban idealizáló népiség volt [...] különben is elsősorban a költői nyelvre és hangra tett hatást [...] Az Ady-nemzedék népi vonatkozásai elsősorban szociális természetűek voltak, de az ő idejükben már megindult a népiség teljességét fölfedező munka betetőzésével a »visszateremtés« munkája is (Bartók, Kodály).*” (614) Látni való, hogy ez a történeti vázlat egyben a népiség definíciójának kísérlete. Szabályos szellemtörténeti triász látszik kifejlenni: a tézis az idealizáló és nyelvi oldal, majd fellép az antitézis, a reális-szociális oldal. A szintetikus fok „*a népiség teljességét*” ragadja meg, amely nyilván azért teljes, mert egyesíti magában az előző fázisokat azok egyoldalúsága nélkül. Ez a teljesség azonban nem magában a szintézisben jön létre: megvolt már láthatatlanul az eddigi mozgás alapjául, most felfedezésének feltételei érnek be. Az így láthatóvá tett ép és egész alapon működő kreativitás sem valami új létrehozása, hanem „*visszateremtés*”. Egy radikális konzervatív elgondolás summáját látjuk.

Ami Erdélyit illeti, ő a húszas években „*lírai forradalmat*” hozott, mégpedig azzal, hogy „*ismét dalolt [...] dalolásában volt valami petőfis,*

de mélyebb elhajlás is a népdal felé. Azzal a tudattal jött, hogy a népköltészet egységes és magasrendű költői világ [...] világélményt érzett és tudott benne, a népkultúra az ő elsőrangú kultúra-élménye.” (615)

Korábban én is kiemelttem, hogy a népköltészet Erdélyinek kultúraélmény volt, de más hangsúllyal: hogy olvasmányélmény. Féjánál – és ebben nem állt egyedül – összecsúszik a „kultúra” két értelme: az, amelybe az egyén belenő, amely így személyiségének reflektálatlan háttérét alkotja, s az, amelyet kifejezetten kulturális technikákkal szerez meg, a formális oktatás és képzés keretében, könyvek és más kulturális médiumok közvetítésével, általában a művelődés révén. Az a kultúra, amelybe Erdélyi belenőtt, távolról sem tartalmazta a népiségnek azt a teljességét, amely a gyűjtőmunkában feltárult, és nemcsak terjedelmileg, hanem főleg szerkezetében. Az autentikus népművészet és álnépiesség megkülönböztetése, amelyet Bartók és Kodály kezdeményezett, kifejezetten a modern tudományos kritika szempontja volt, tudós viszonyulás a népi kultúra anyagához, és semmiképpen nem hordozóik viszonyulása hozzá. Ezt a népi szubsztancia hívói mindmáig úgy magyarázzák, hogy a modernség a népet is megrontja (gyermekkora világa mögé Erdélyi is odagondol egy korábbi eredeti állapotot, amelyhez képest az, amelybe beleszületett, már romlott változat). De ha a népben nem, akkor hol létezik az az autentikus és teljes népiség? A válasz, ha a tényeket nézzük, kézenfekvő: könyvekben, múzeumokban és különböző értelmiségi indíttatású mozgalmakban. Az „értelmiségi” jelzővel nem e mozgalmak eleveenségét, sok szépségét, helyenkénti nagyságát akarom kisebbiteni. Ezt csak az érezheti így, aki ebben a jelzőben eleve valami fitymálót gyanít. Erdélyi nem „azzal a tudattal jött, hogy a népművészet egységes és magasrendű költői világ” – ez egy intellektuális álláspont, amelyet Erdélyi hadiériettségje után szerzett. Csak költészetének hívei és támadói egyaránt elfeledkezni látszanak arról a szemük előtt álló tényről, hogy Erdélyi az értelmiségi létformát választotta, annak is legkivonatósabb változatát, a szabadon lebegő értelmiségiét. Magatartásának és nézeteinek olykor kirívó antiintellektualizmusa ezt nem cáfolja – csupán az intellektueleknek abba a

kategóriájába sorolta, amelyről Babits AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSÁ-t írta. A magyar szellem jelentősebb alkotói közül pedig aligha vitathatóan Erdélyi ment el a legmesszebb ebben az árulásban.²¹

Féja recenziójának lezárásaképpen is találkozhatunk egy elegánsan fogalmazott és nehezen szaván fogható – mert a méltató hangvételből ki nem zökkenő – elhatárolódással. „Nyughatatlan csapkodásai között folyton egy jeligül ki rajta: a mesebeli ember jele, csillaga, emberi magatartása: a megváltó küldetés tudata. [...] A népmese választott emberének küldetése a világbírárság vagy a világ megajándékozása. Erdélyi életének jobbik felében ez a nagy ajándékozó ösztön él, mely a keserű fortyogó sarat egyetlen mozdulattal szellemmé nemesíti. E folytonos »kigyulás« a ciklus legsajátabb szépsége.” (615) Nehéz ebbe bele nem hallani, hogy Erdélyi életének van egy rosszabbik fele. Egy gramm méreg, amely Erdélyinek megkeseríthette Féja egész főztjét. A szavak azt az értelmet adják ki, hogy az anyag szellemben emelését az ajándékozó mozdulat végzi, s a „világbíró” küldetésről nem olvassuk, hogy – legalábbis Erdélyi esetében – hasonló teljesítményre képes. Az tehát meghagyja a sarat a maga keserű fortyogásában, sőt talán éppen az fortyogtatja. Erdélyi vezéri ambícióira kell gondolnunk, amelyeket Féja sem nézett jó szemmel: „akkor jobb, ha Sárközi György”. De lehet, hogy a két alternatív „küldetés” nem is válik el annyira. Adakozó, mindent szétesztő verseiből kihallani véltem a mohó narcizmus hangját. Lehet, hogy ezt a jelentést csak az elemző akadémikusok viszi be a versbe – csak hogy nem alaptalanul. Mert nem egészen az elemző hibája, ha az efféle reflexiói külsőlegesen maradnak a vershez képest. Erdélyi úgy azonosul az ajándékozó szereppel, hogy elmulasztja az önmagával való igazi szembenézést. Megszületik a szép vers, de a valódi megrendülés, a felkavaró átváltozás, a *metanoia*, a bűnbánat elmarad.²²

A halál és a hal állá

Szólni kell még egy fenntartásokat szülő körülményről, amely első indulásától lényegesen befolyásolta a róla alakuló irodalmi közvéleményt. Erdélyi maga számol be arról, hogy nyelvészeti spekulációi mekkora megütözést váltottak ki az irodalmi élet legna-

gyobb tekintélyeiből, véleményformálóiból, akik egyébként készséggel egyengették költői pályáját. „Mután 1918-ban a harctérről hazakerültem – írja – és feljöttem a fővárosba, sok embernek sokat beszéltem az én szófejtéseimről.” (5)²³ Ezek középpontjában az a felfedezés állt, hogy a „halál” szó valójában elhomályosult összetétel volna, eredetileg a „hal állá”-t jelentette. És ezt Erdélyi véres komolyan gondolta, s nemcsak megváltó nyelvészeti felfedezésként hirdette, hanem egy egész ősi mitológiát kerekített köré. Visszaemlékezéseiben megemlíti Babits egy 1924-ben megjelent cikkét – KÁP-ISTEN –, amelyben mint csodabogarat tűzi tollhegyre ezt a botcsinálta nyelvészkedést. „Németh László, akinek talán a legtöbbet beszéltem szófejtéseimről és a fogalomalkotás hiányzó tanáról [...], sietett előre tanúskodni, ahogy ő szokta, mellettem és ellenem egyszerre [...]” (8–9) „Móricz Zsigmond sem tudta megérteni: hogy azonosíthatom a halál szót a hal állával, pedig az egész magyar nép, az egész nyelvterületen, azonosítja ezt a két fogalmat, mikor azt kérdi, hogy ki ette meg a halálát, s azt feleli rá, hogy aki lenyelte a hal állát.” (10) – Fontosnak tartom közbevetni, hogy a szófejtést Erdélyi egyéni leleményként ötlötte ki, a népi találós kérdést utólag ismerte meg egy szólásgyűjteményből. – Nem volt más Szabó Dezső reakciója sem, aki végtére is professzionálisan képzett nyelvész volt: ő „azt kérdezte tőlem, ugyancsak emiatt: tudom-e, hogy ilyen eszméi csak az őriútnak szoktak lenni” (10).

Mindezek a reakciók Erdélyit a legkevésbé sem ingatták meg. „Én azonkívül, hogy figyelmesen olvastam a népköltési gyűjteményeket és tudomásul vettem a nyelvtudomány eredményeit, magamba mélyedtem, megkerestem magamban a volt gyermeket és az ősebert, leszálltam abba az elsüllyedt világba, ahol minden hangnak olyan teljes értéke van, mint egy szónak vagy egy egész mondatnak. Művemem nem is tekintem tudományos műnek, s megvallom, ebbeli munkásságomat sokkal többre becsülöm egyéni költészetemnél. Mert ez a magyar nyelv költésze.” (12)

Ezek a nézetek nyilván nemcsak azért váltottak ki megütközést, mert kiagyalójának hőbörödöttségére vallanak; végül is az irodalmi és művészeti élet sokkal megengedőbb némi bogarasságok iránt, mint más mesterségek világa. Inkább arról lehetett szó, hogy megérezték benne a szubsztanciális népiség

abszurd paródiáját, amit kritikái elégtétellel, hivei kényelmetlen érzésekkel fogadtak. Erdélyi soraiból kitűnik, hogy semmit sem értett meg a modern nyelvtudomány kritikái módszeréből: „Nekem is van olyan jogom tetszőlegesen boncolni a szavakat, mint a nyelv-tanírónak. De én megmutatom, hogy igazi, szép, lelkes, a magyar nyelv szerinti rendet teremtek még ezen a téren, ha az életem rámegy, még akkor is.” (6) Semmi nyoma annak, hogy akár csak észrevette volna, hogy a tudomány etimológia mi módon próbálja korlátozni a szófejtések tetszőlegességét: hogy olyan hangfejlődési trendeket mutat ki, amelyek függetlenek a jelentéstől, így a szavak történeti azonosítását nem engedi át egészen a jelentésbeli összefüggések mérlegelésének, és főleg nem a halál utáni hasonlítgatásnak, amely sokkal nagyobb teret nyit az önkényességnek. Erdélyinek azonban ez előtt be kellett hunyia a szemét, ha tartani akarta magát ahhoz az elvéhez, hogy minden hangnak mondatértékű elemi jelentése van, s a szavak valamiféle alkímiai vegyületet alkotnak, melyben tehát a jelentés és a hangalak között valamilyen szoros megfelelés áll fenn.

A népi mozgalom eszméinek radikális kultúrkritikai és társadalomkritikai éle volt; a tudomány radikális kritikája kevésbé érdekelte. Kritikája legfeljebb a tudomány egyes betokosodott intézményeit vette célba, de nem terjeszkedett ki a tudományos módszerre, a tudományos elmélet mibenlétére. Ennek, úgy gondolom, nemcsak az érdeklődés és tájékozódás hiányában volt az oka, az érdekelttség is hiányzott. Németh László például, aki kivételesen fogékony volt ilyen irányban is, nem jelentéktelen hullámmással ugyan, de végig megmaradt egyfajta szolid XIX. század végi tudományfelfogás mellett.²⁴ És azt hiszem, azért hiányzott az érdekelttség, mert az autentikus népiség fogalma, bárhogy értelmezték is a továbbiakban, kiindulásában Bartók és Kodály révén kétségkívül összefüggött a századelő tudományosságával. (A népi szociográfiának is volt ilyen összefüggése a századelő pozitivistá szociológiájával, ezt az összefüggést azonban magában a mozgalomban nemhogy nem tartották számon eleven hagyományként és példaként, de inkább megfedkezni akartak róla.) Erdélyiben meglett volna a hajlandóság egyfajta szélső-

séges tudománykritikára is, eszközei azonban oly mértékben hiányoztak hozzá, hogy kísérletei intellektuálisan értékelhetetlenek.

Nyelvi spekulációi azonban nem egészen érdektelenek, ha ars poeticájának kerülő kifejeződését látjuk benne. „*A fogalomalkotás ősi, örök útjait, szabályait kell keresni, megállapítani, – belőlről kell újáteremteni, regenerálni a nyelvet.*” (158 – Az eredetiben is kurziválva.) A nyelvi toposzokhoz való abszoldásának általánosított – és mindjárt abszolutizált – megalapozási kísérletét olvashatjuk benne, amely, látuk, rajta hagyta a nyomát a költőmesterség rá jellemző technikáján is. A „halál” – „hal ál-la” etimológiára egy nagy nyelvi művességgel megírt verses mesét, „*hűtregét*” épít föl, amelyben a sztereotip népmesei fordulatokat, régi magyar egyházi versezetek szintagmáit, a KALEVALA-fordítás szófüzéseit illesztgetve eredeti dikciójú költői elbeszélő nyelvet alakít ki:

„*Levegőég tengerpartján,
ül a halál, hálót tartván,
sűrű hálót, gyakor hálót,
és vagyunk mind ahhoz járók.*”

Ezen a naivra stilizált nyelven a szófejtés is afféle jámbor didaxisnak hat, a spekuláció bölcselkedő szentenciázasnak, és valóban érezzük, hogy ennek a nyelvnek minden ízében – íze van:

„*Ez a halál-szó értelme.
Más mi volna? Mi is lenne?
Mi lehetne? – halál: haláll...
Aki keres, mindig talál! –
[...]*”

*Test van minden szóban-névben,
fogalom, mint mag a méhben,
gyöngyház és gyöngy a tengerben,
vér és velő az emberben.
Érzelem van s értelem van,
minden névben, szóban, hangban;
fájdalom van és öröm van,
mint gyöngyszemben fővénysem van.”*
(HALEVŐK, 1941)

De azt hiszem, Erdélyi nyelvészkedésében nemcsak álruhás poétikai reflexiókat kell keresni: bujkálnak benne más típusú intuíciók is, amelyeket a pszichológiai elemzés eszkö-

zeivel lehetne a megfelelő módon felszínre hozni. Amikor Erdélyi magaigazolásul a népi találós kérdésre hivatkozik, éppen arról lát-szik megfeledkezni, hogy az maga is afféle tréfás beugratás, így éppen nem azt bizonyítja, hogy szójátékát halálos komolyan kell venni, mint ő teszi. A századfordulón két, idehaza is nagy hatású pszichológiai tanulmány született – Bergsoné és Freudé –, amely finom elemzéssel megmutatta, hogy a nevetségés és a vicc nagyon is komolyan vendő lelki tartalmakat pattint ki a maga elmentés módján. Vagy nézzük a hangok teljesértékűségének kérdését, amely eleve lehetetlenné teszi Erdélyi számára a nyelvtudomány módszereinek alkalmazását. A nyelvbotlások és elvételek spontán szójátékaiban, amint azt a pszichoanalízis ismert módon kimutatta, egy-egy hangnyi változtatás rejtett lelki mozgalmakról árulkodik. Erdélyi nem ismerte vagy nem akarta megismerni ezeket az érvelési és elemzési technikákat, ami intellektuális lustaságára vagy antiintellektuális csökönységére vall. Vagy vegyük az ÁRDELI SZÉP HOLD következő passzusát: „*Az őskeresztények hallal jelképezték Jézust. Aligha azért, mert Issos Christos Theon Hüiosz Soter kezdőbetűi az ichthys, halat jelentő görög szót teszik együtt, hanem mert Keleten a hal a halálutáni örök élet, a lélekvándorlás, a halhatatlanság, következőleg a feltámadás, az új élet jelképe volt.*” (153) Olyan témákat kap föl, olyan gondolatokat kapiskál, amelyeket Jung AION című könyvében a pszichológiai elemzés segítségével nagyszabású és megvitatni érdemes elméletben fejt ki. Erdélyi gondolatait azonban nem tekinthetjük úgy, hogy egy ilyesfajta elmélet megelőlegezései volnának: ahhoz eszközei túlságosan inadekvátak. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy egy ilyen elmülethez szép tüneteket produkált.

Szerep és személy: írásjелеk

Jung felfogása szerint a halban az ember a *Selbst*, a „mély-én” archetipikus képét látja meg. A Jézushoz kapcsolt halszimbolika ebben a tágabb keretben kap értelmezést. Van abban valami paradox, legalábbis első látásra, hogy a mély-én, az önmagunkkal való azonosság végső alapja a kollektív tudatban rejlő archetipus, tehát nem megkülönböztet másoktól, hanem megkülönböztetés nélkül

összeköt mindenki mással, térre és időre való tekintet nélkül. Enyhül ez a paradoxon, ha arra gondolunk, hogy az önzonosságunk minden korban és közösségben megvannak az általános formái, amelyek nem szimbolikusan, hanem többé-kevésbé intézményesült alakban mutatkoznak meg az ember társadalmi környezetében. Talán a nagykorúság, a teljeskorúság a legkézenfekvőbb példa erre, amely nemcsak belső érlelődés eredménye, hanem a nyilvános elismerés bevett aktszai erősítik meg valóságában. Én a „hadi-érettségi” kifejezésben próbáltam összefoglalni mindazokat a vonatkozásokat, amelyek Erdélyi s talán nemcsak az ő azonosságát megformálták.

Erdélyi indulásával és hatásával kapcsolatban minduntalan előkerül Petőfi neve: aki elismerését akarja kifejezni, az a Petőfitől elválasztó különbségeket próbálja megfogalmazni, aki fenntartásait, az Petőfi hatását. Érthető ez a Petőfi-epigonság légkörében. Magát Petőfit követni, őt folytatni és hozzá felérni azonban szerény véleményem szerint nem olyan megvetendő dolog. Féja Géza kritikájában olvashattuk: „*petőfis, de mélyebb elhajlás a népdal felé*”. Az én kérdésem ezzel kapcsolatban: jó, jó, petőfis – de volt-e benne mélyebb elhajlás *Petőfi felé*? Mert bármilyen nagyra értékeljük is az autentikusnak ítélt népköltészet egy-egy darabját, azért egy Petőfi-vers sem kutya; és bármilyen lapos is a Petőfi-epigonság, a népdalepigonság sem felemelőbb. Úgy méltányos, ha az autentikus népdallal az autentikus Petőfit állítjuk párba, a Petőfi-epigonokat pedig a népdalepigonokkal. Nekem ez banálisán kézenfekvőnek látszik, s mással, mint a szubsztanciális népiség fogalmának látást homályosító hatásával, nem tudom magyarázni, hogy ezeket az összehasonlításokat nem így, hanem keresztbe tették. Kérdés természetesen – a magyar irodalmi tudat számára újra meg újra felmerülő kérdés –, ki volt Petőfi voltaképpen.

Erdélyi költői fellépésével nagyjából egy időben jelent meg Horváth János nagy munkája, a PETŐFI. Úgy gondolom, e könyv szellemtörténeti jelentősége legalább akkora, mint a Szekfű-könyv, az ugyancsak ekkoriban íródott és kiadott HÁROM NEMZEDÉK. Az első világháborúval véget ért történelmi Magyar-

ország műveltségi elitjének számvetése ez is, jóllehet nincsenek közvetlen publicisztikai vonatkozásai. Horváth a nemzeti klasszicizmus története, s mint ilyen egy historizáló erkölcsi világkép nagy építője. A nemzeti klasszicizmus fogalma felől Petőfi volt a legnehezebb falat: kihagyni belőle nem lehetett, viszont költői műve nyilvánvalóan ellentmondott annak a mérsékelt és kiegyensúlyozott konzervativizmusnak, amely ezt a fogalmat belengte. És még inkább ellentmondott annak a tragikus sorsézésnek és büntudatnak, amelyben ennek az egyensúlynak külső-belső fenyegetettségét átérték és rezignáltan tudomásul vették. Horváth Jánosnak sikerült a művelet: olyan értelmezési keretet kínált, amelyben Petőfi költészetének sajátos tartalmi kifejtésre és méltánylásra találhattak, anélkül hogy a nemzeti klasszicista világkép csorbát szenvedett volna.

Horváth János értelmezésének egyik – azóta sokat vitatott – kulcsfogalma a költői szerepjátszás. A szerep fogalmát nem használja abban az értelemben, mint a modern szociológia vagy pszichológia, de azért elég általánosan koncipiálja, hogy a szerepjátszás problémájának ontológiai vagy egzisztenciális jelentősége hangot kapjon. A nemzeti klasszicizmus kamaszalkját látjuk a szerepjátszó Petőfiben, olyan életfok teljes megjelenítését, amelyen minden szerves alakulatnak keresztül kell mennie, hogy érettséghez jusson.

Itt csak egy példán szeretném megmutatni, hogyan működik ez az értelmezés. Horváth János zavartalanul tudja élvezni és méltányolni az AKASSZÁTOROK FEL A KIRÁLYOKAT című verset, noha mi sem áll távolabb tőle, mint az e versben kifejezésre jutó veszett jakobinus republikanizmus. Illyés Gyulától viszont korántsem idegenek ezek a nézetek, de a vers egy ponton már neki is sok, és az izlés kibicsaklását említi (még ha azonmód túlteszi is magát rajta).²⁵ Mondhatni, egyfajta fordított szereposztás jön létre, amelyet végül is nem olyan nehéz megmagyarázni. Illyés észrevételéhez az azonosuló szándék vezet: ő szeretne minél tovább együtt menni Petőfivel, az viszont már nem tetszik neki, hogy a költő maga akarja a kötelet a kezébe. Horváthban eleve nincs ilyen szándék, ez nem az ő ügye. Ő azt méltányolja, hogy Petőfi e verse

utólérhetetlen plaszticitással jelenít meg egy jellegzetes történelmi szerepet, a véresszájú utcai népszónokot. Ha van benne túlzás, az csak emeli az ábrázolás hitelét. Horváth János ugyan nem tud minden Petőfi-verset ilyen nagyvonalúan értelmezni – az APOSTOL-t például elég kicsinyes érvekkel utasítja el –, de ez most nem tartozik ide.

Vajon nem lehetne próbaképpen ezt a megközelítésmódot olyan Erdélyi-versekre alkalmazni, mint a SOLYOSI ESZTER VÉRE? Az elutasítást megőrizve megállapítani, milyen szerepet jelenít meg benne a költő, s hogy mennyire plasztikus ez a megjelenítés? Ez a Bary József emlékének ajánlott vers megjelenésekor nemcsak azzal kavart vihart, hogy felmelegíti a vérvádat. A tiszzaeszlári per a liberális és felvilágosult magyar nemzeteszmé fontos, szimbolikus megnyilvánulása volt, az ott hozott ítélet megtámadása ezt a nemzeteszmét támadta meg alapjaiban. Erdélyi persze ezzel tisztában volt, és ehhez mért hevülettel formálja meg a verset, a teljes azonosulás izgatottságával. Az ő részéről nincs is semmi belső távolságtartás; még a vers zárlatának ismerősen ébresztő hangja sem fordul át abba az elhallgató tűnődésbe, amely a MAGÁNYOS CSILLAG utolsó sorát egy oktávval mélyebben szólaltatta meg:

*„be piros vagy, Solymosi Eszter
kiontott vére s be meleg!...
Hajnalt festek az égre
és felkelő napot veled,
hogy ne vesszen kárba a vérünk,
s emléked, drága hajadon,
Solymosi Eszter árva népét
ébressze bátran, szabadon!...”*

Mi az, ami kimondatlanul, de mégis ott van a felkiáltójel utáni három ponttal jelezve? Ha ezt a verset egy utcai népgyűlés díszletei közé gondoljuk, aligha más, mint pogromra biztatás. De a vers belülről nem úgy van alakítva, hogy egy utcai szónoklatot formázzon. „Égrekiáltom akkor is, ha / étellel és vérrel tilos” – a prófétaí szókészletből vett fordulat ez; éppenséggel elképzelhetjük még egy szónok szájából, de a folytatás már más szituációt idéz: „leírom akkor is, ha rögtön / lángot vet a szűz papiros”. Erre vonatkoztatva az utolsó három pont értelme: leírtam – nos, mi történik?

Kigyullad? Nem a tömeg előtt ágáló szónokot látjuk, hanem az üres papírral szembenéző embert, aki a leirandók hatását találgatja.

*„Ítélt a bíró, s fellélekezett
a zsidóság, az »üldözött«
de terjedt a »mese«, a »vakhít«,
a szegény magyar nép között,
zengett a dal [...].”*

Az idézőjelek ilyen használata nem hiszem, hogy előfordul más Erdélyi-versekben. Annál inkább a sajtónyelvben, ahol ezzel a fogással jellemzik és lepezik le egyben az ellenfél szövegeit. Az *oratio recta* és *obliqua* elválasztásának ez a grammatikailag tiszta és ortográfiai véglegesített esete kizárja, hogy létrejöjjön a két beszédmódnak az a viszonylagossága, amely a versjelentést – amint azt a DIÓVERÉS UTÁN-nál láttuk – többdimenzióssá alakítja, szélességet és mélységet ad hozzá. Erdélyi ebben a versben népballadai és ódai hangokat penget; a szerep, amelyet teljes azonosulással alakít, egy szélsőjobboldali újság vezércikkirójáé.

„Összegyűjtött versek”

Az Erdélyi-versek mostani kiadásáról Medvigy Endre szerkesztői utószavában olvassuk: „Az összegyűjtött versek két köteté kronologikus rendben közli a költő lírai verseit és elbeszélő költeményeit, minden korábbi összegezési kísérletet, gyűjteményes kötetet meghaladva teljességben, gazdagságban 1229 oldalas terjedelmével.” Ami e mondatban a terjedelemre vonatkozik, igaz, ami a teljességre, aligha. Először nézzük a mennyiséget. Az utószó írója utal a társ-szerkesztő hozzájárulására: „A sajtóban szanaszét megjelent Erdélyi József-versek összegyűjtését Hartyányi István, a Turul kiadó egykori vezetője végezte el. Ő készítette mutatót Erdélyi József minden verséhez.” Talán nem ártott volna, ha az utószó explicitebbé teszi ezt a hivatkozást. A mondott mutató ugyanis megjelent, és így mindenkinek hozzáférhető.²⁶ Rá támaszkodva pedig elvégezhető egy egyszerű számvetés. Munkája bevezetőjében Hartyányi István ezt írja: „Erdélyi Józsefnek 1922–1982 között 32 önálló verseskötete jelent meg. A 32 kötetben 1493 vers található. Ezek között sok van, amely több kötetben is megjelent. [...] Kutatásaim során megállapítottam, hogy különféle lapokban, folyóiratok-

ban 488 olyan verse jelent meg, amelyek kötetben nem találhatók.” Ez összesen 1981 azonosított Erdélyi-verset jelent. A mostani kiadásban viszont 1210 verset számláltam össze: a különbség nem éppen elhanyagolható. Ha számításba vesszük a hagyatékból előkerült verseket, a helyzet tovább romlik. Ilyenek létéről és közléséről az utószó említést tesz, de hogy hány versről van szó, és hány került most közlésre, arra nézve még hozzávetőleges felvilágosítást sem ad. Ebből a kiadásból tehát, amely az ÖSSZEGYŰJTOTT VERSEK alcímet viseli, több mint hétszáz vers – hogy mennyivel több, nem lehet tudni – maradt ki. „Teljességről” beszélni, akár viszonylagos értelemben is, amikor az össztermésnek jóval több mint egyharmada csendben el van sikkasztva, mit mondjak, némileg túlzásnak hat. Nem azt kifogásolom, hogy a kiadó a tekintélyes két kötetet nem toldotta meg egy még tekintélyesebb harmadikkal. A verstermés bősége Erdélyi esetében aligha párosul a színvonal megbízható egyenletességével. A szakma szabályai és a szakmai tisztesség azonban megkövetelték volna a hiány jelzését.

De ha ez a jelzés elmaradt, már ne csodálkozunk, hogy a válogatás szempontjairól sem kapunk semmiféle tájékoztatást. Erdélyi első kötete, az 1922-ben megjelent IBOLYALEVÉL huszonöt verset tartalmaz. Amennyire meg tudtam állapítani, közülük tizenkettő hiányzik az „összegyűjtött versekből”. A közöltek és nem közöltek aránya nagyjából megfelel az összesítő adatok arányának. Nem találgatom, mi volt a felvétel kritériuma, elfogadom, hogy a kevésbé jelentősek maradtak ki. Van azonban a kihagyott versek között szép számmal olyan, amely nem jelentéktelensége, hanem épp eminens jelentősége miatt ítéltett kihagyásra.

Egy Erdélyi költészetét tárgyaló mégoly rövid ismertetés sem hagyhatja említetlen a SOLYMOSI ESZTER VÉRÉ-t. Érdemes ezzel kapcsolatosan hosszabban idézni az utószóból:

„1937. augusztus 2-án jelenik meg a Virradatban *túlontúl sokat emlegetett szélsőjobboldali irányzatú verse*, a SOLYMOSI ESZTER VÉRE. Közreadását követően a polgári liberális és baloldali körökben teljesen leírják, halottnak tekintik Erdélyi Józsefet. A népi mozgalom köreiben sem helyeslik Erdélyi kilengését, de változatlanul nagy költőnek tekintik, nem kívánják, hogy kiszoruljon

a szellemi életből. Ő maga pályamódosításra gondol, az Egyenlőség című izraelita lapban 1937. augusztus 12-én közzéteszi MÓZES ÉNEKE című filozemita versét. Elutasító jegyzetet ír a szerkesztőség a közölt vers mellé, így Erdélyi József további gesztusai elmaradnak, nem adja közre emberséges vidéki zsidó kereskedőről szóló BÉKÍTŐJÉT.” (1246)

Sem az idézett szakaszban, sem másutt egy szó utalás sincs arra, hogy ennek a „túlontúl sokat emlegetett” versnek a szövege kimarad e gyűjteményből. De ezt legalább észreveszi az olvasó, ha kíváncsisága felébredvén, el is akarja olvasni. De észreveszi-e, hogy kimarad a MAGYAR ÚT című vers, az EMLÉK című (Püski kiadásában 1940-ben megjelent) reprezentatív kötet lírai részének záróköve? Vagy az elbeszélő versek közül az AHASVÉR ÉS A VARÁZSFUVOLÁS? Vagy az 1919-ben írt, de csak 1941-ben publikált gonoszul antiszemita VÖRÖS MÁJUS? Vagy az általam is idézett PARANCS, a versfüzet legtöbb darabjával együtt? Vagy hogy a legriasztóbb példát idézzem: hogy – az amúgy közölhetőnek ítélt – MAGYAR MŰZSA című versből minden jelzés nélkül kihagytak egy versszakot?

A versek ilyen irányú szelekciójában egyértelmű a szándék: hogy az ádáz és megrögzött antiszemita Erdélyiből már-már filozemitát varázsoljanak elő. Ha Erdélyi mégsem volt egészen filozemita, annak oka természetesen a zsidókban keresendő, akik elutasították Erdélyi feléjük nyújtott kezét. De nézzük közelebbről ezt a nyomorúságos históriát. Medvigy Endre nem közli velünk, mire alapozza a MÓZES ÉNEKE történetének általa előadott változatát. Mindenesetre maga Erdélyi egész másképp emlékezik az esetre. Ő úgy írja le, hogy a verset még 1919-ben írta, és teljesen gyanútlanul (értsd: kihagyott benne az antiszemitizmus ébersége) odaadta az Egyenlőség című zsidó lapnak, amely azonban akkor nem közölte. Erdélyi már rég megfedlekkezett róla, amikor tizennyolc év múlva előhúzták, mert alkalmasnak találták a SOLYMOSI ESZTER VÉRE hatásának semlegesítésére és költőjének lejáratására. Ez a verzió természetesen kizárja, hogy a versben egy 1937-es pályamódosítási szándék jelét lássuk. (Jelen kiadás a verset nem keletkezése, hanem megjelenése dátumával közli, az 1937-ben írt versek között.) Egy harmadik változatot kínál az

Egyenlőség vershez fűzött szerkesztői jegyzete, amelyben az áll, hogy Erdélyi „nemrég adta közlésre” a verset. Hogy ez a homályos „nemrég” pontosan mennyi időt jelent, azt nem kötik az orrunkra, de annyi egyértelmű, hogy Erdélyi a SOLYMOSI ESZTER megírása előtt adta oda a versét. A koronatanúk vallomása alapján Medvigy Endre beállítása meglehetősen abszurdnak látszik. (Hogy egyébként ez a MÓZES ÉNEKE vers mitől volna „filozemita”, az előttem egyáltalán nem világos.)²⁷

Így fest tehát Erdélyi „teljes” kiadása, az „összegyűjtött”, ami jó, ha a felénél több. Hadd jegyezzem meg: bizonyára nem véletlenül: Erdélyi maga nem tudott teljessé érni. Akarta a teljességet, de valahol nagyon elvétette, és egyre távolabb került tőle. Talán éppen azért, mert azt hitte, már a birtokában van. Talán a teljes, úgy, ahogy Erdélyi szeretete volna, nem is létezik, nem is létezhet: teljes bizonyosságként. Bizzunk tehát inkább az összegyűjtöttben, ami nemcsak az anyag behordását, hanem erőink összeszedését is jelentheti. Ez kevesebb a teljese, de ha kellő komolysággal és körültekintéssel végzik, kiadódhat belőle valami, ami legalább nem csonka és nem féloldalas.

Jegyzetek

1. „Mégis, nagy szépsége mellett nagy dőllye is éledt” (Devecseri Gábor fordítása).
2. Erdélyi József: FEHÉR TORONY. Összegyűjtött versek I–II. Szerkesztette Hartyányi István és Medvigy Endre. Bp., Püski, 1995. 1249 o.
3. HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI 4. Bp., Szépirodalmi, 1954. 101. o. – A vers címe itt is, mint minden általam ismert korábbi közlésben, kötőjel nélkül van írva.
4. A Dunáról írva többször előfordul a közkeletű Fekete-erdő–Fekete-tenger asszociáció. Ennek az összeköttetésnek földrajzi valósága van.
5. Hatvany Lajos: A NÉP KÖLTŐJE – A VILÁG VÉGÉN. Az idézetek utáni számok a szerző következő könyvének oldalaira utalnak: IRODALMI TANULMÁNYOK I. Bp., Szépirodalmi, 1960. – A recenzió 1925-ben íródott, de először csak a jelzett kötetben jelent meg. – Erdélyi HOSSZÚ SZOKNYA című versében (1932) a következő szakasz Hatvanyra vonatkozik: „Vörös gépkocsim egyedül egy / bárósodott zsidó, – / azt hitte, hogy a ranghoz rangos / lány is lesz eladó.”

6. Németh László történelem- és társadalomképével kapcsolatban utalok két tanulmányomra: MINŐSÉG, VÁLLALKOZÁS, REFORM. NÉMETH LÁSZLÓ A TAT-KÖR VONZÁSÁBAN, valamint: VÁMOK ÉS RÉVEK. KÖZÉP-EURÓPA ESZMEI HATÁRAI. Mindkettő a VILÁGRA JÖNNI című kötetemben (Cserépfalvi, 1995).

7. Apja „ha számba vette évi jövedelmét, már mint kulcsár, a komenciót, az urasági gulyában és disznónyájban tartott tinókat és suldókat, évi jövedelme nem állt a szalontai főgimnázium igazgatójának fizetése alatt. Ha megfelelő nyugdíj is járt volna hozzá, igazán jó fizetés lett volna”. Erdélyi József: A HARMADIK FIÚ. ÖNÉLETRAJZ. Bp., Turul, é. n. [1942] 35. o.

8. „Uraságunk attól fogva, hogy apám Lacit gimnáziumba adta, százhusz koronáról százötvenre emelte apám évi készpénzfizetését és minden fiúnak évi 20 korona tandíjsegélyt adott.” Uo. 105. o. – A család anyagi biztonsága alaposan megingott, amikor a családfő elveszítette uradalmi állását.

9. Az oldalszámok a 7. jegyzetben hivatkozott könyvre vonatkoznak.

10. Vas István: NEHÉZ SZERELEM II. A FÉLBESZAKADT NYOMOZÁS. Bp., Szépirodalmi, 1983.

11. Erdélyi József: FEGYVERTELEN. ÖNÉLETRAJZ. Bp., Turul, é. n. [1943].

12. Az idézetek A HARMADIK FIÚ-ból valók.

13. Bizonyára van olyan olvasóm, aki emlékezik erre az ötvenes évekbeli szovjet filmre, a kollektív mezőgazdasági nagyüzem operettapoteózisára. Erdélyi így festi le az áhított földi édent: „Elképzelem a jövő uradalmát, melyben mindenki egymunkás úricsalád tagja, munka után ír, olvas, zenél, szórakozik, fürdik, tenniszezik, lovagol, versenyt rendez a szomszéd uradalom fiaival-leányaival. Talán még lovaspólokiz is...” (A HARMADIK FIÚ, 39. o.) A szovjet film csúcspontja két szomszédos kolhoz elnökének fogatható versenye. Megismétlem, amivel kezdtem: nekem Erdélyi József az ötvenes éveket hozza vissza.

14. Talán ebben az összefüggésben volna tárgyalható az a szokatlan tény, hogy Erdélyi lírájában oly szerény helyet foglal el a szerelmi költészet. Első Erdélyi-kritikájában (1927) Németh László észrevételezi, hogy „Szerelemre alig van hangja”. ÚJ NEMZEDÉK 1931 című körképében olvassuk: „Azt hiszem, tartozom ennek a költői jellemrajznak egy kis megszorítással [...]. »Kis műhely«, kitűnő műhely, de kis műhely az Erdélyié. A lírai gesztus gyönyörű, az írói törekvések a legjobbak, sok verse tökéletes, de ez a tökéletesség merev, van benne valami a kismesterek áhítatos, de kicsinyes precizitásából.” Egy évvel később (MAGYAR IRODALOM 1932-BEN) így üdvözli Erdélyi FELKEL A NAP című szerelmesvers-ciklusát: „Az idővel szembekerült, szerelemtelen ember felhorkan a verseit elöntő ősz ellen, a tökéletes kismester megropogtatja csontjait, hátha még kinyújtózhat a mesterség gúzsáiból – elég megmosdani a szerelem vizében, hogy nagy, kötetlen, világhódító költővé váljon.” (Valamennyi idézet a KÉT NEMZEDÉK című kötet alapján: Magvető és Szépiro-

dalmi, 1970. 224., 320., valamint 395. o.) – A ciklusnak azonban nem született folytatása.

15. Vas István: i. m. (Lásd a 10. jegyzetet.)

16. Imre Sándor: A NÉPKÖLTÉSZETRŐL ÉS A NÉPDALRÓL. Bp., Franklin, 1900. – Mivel ebben a tanulmányban mindenütt nagy jelentőséget tulajdonítok annak a módnak, ahogy valaki a kultúra tartalmához hozzájut, és amelyet erősen alakítanak a hozzájutás intézményszerű formái, hadd emeljem ki, hogy Erdélyi ezt a könyvet antikváriumban vásárolta, s a könyv az Olcsó könyvtár sorozatában jelent meg.

17. Erdélyi József: IBOLYALEVÉL. Bp., Táltos, 1922.

18. Ignótus Pál: A PROPOS: ERDÉLYI JÓZSEF. Nyugat XXI (1928) II. k. 273–280. o. – Ignótus Pál kritikáját a Nyugat következő számában Tersánszky J. Jenő és Tóth Aladár vitatta. A disputa Ignótus Pál válaszával zárult: uo. 284–295. o.

19. „Te mindenhatónak találd az általános műveltség áldását a költőknél, én nem kiáltok erre vétőt, csupán melleslegességnek tartom az általános műveltséget a tehetség mellett.” Tersánszkyknak igazat kell adnunk, ha „általános műveltségen” egy nagyon specifikus, de normatívan felállított műveltségeképletet értünk, amint az a közbeszédben gyakran megessik. De a tehetséget, hogy teljesítsen, mindenképpen ki kell művelni; én az így szerzett műveltség általános jellegét próbálom megragadni Erdélyinél. Hadd idézzek ehhez egy mondatot Erdélyi önéletrajzi visszaemlékezéséből: „A diákori sok olvasás, a világháború, a forradalom nem múlt el nyomtalanul: nyomot hagyott gondolkodásomban, törölhetlent.” (FEGYVERTELEN, 19. o.)

20. Féja Géza: ERDÉLYI JÓZSEF: TÉLI RAPSZÓDIA ÉS HÁROM MESE. Válasz II (1935). 614–616. o.

21. Bibó István: „Bizonyos, hogy a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hullerista táborba, s ezt a lépést a népi mozgalom többi tagjai az első perctől árulásnak tekintették.” LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK 1971–1979. Bp., Magvető, 1986. 302. o. – Meg kell jegyezni, hogy Bibó az Erdélyi „elcsúszásának kezdetétől” megjelölt SOLYMOSI ESZTER VÉRÉ-t tévesen 1941-re datálja (uo. 341. o.). A vers valószínűleg 1937-ben jelent meg először. Így erősen elbizonytalanodunk, melyik időpontra értsük azt, hogy „az első perctől”.

22. Ez az elemzés nem terjed ki 1945 utáni költészetére, így nem vizsgálja, hogy az ekkor írt bűnbánó versek mennyire átváltoztatók.

23. Az alábbi idézetek forrása: ERDÉLYI JÓZSEF: ÁRDÉLI SZÉP HOLD. EGY KÖLTŐ GONDOLATAI A MAGYAR NYELVRŐL. Bp., Magyar Élet, 1939.

24. Hadd utaljak egy régebbi tanulmányomra: TUDOMÁNY, MEGÉRTÉS, VALLÁS. OLVASÓNAPLÓ. Világosság 32 (1981), 10. sz.

25. Ilyés: „a szem zökkenő nélkül siklik át az utolsó szakasz izléskibicsaklásán, mikor a költő szinte józanságát

vesztve a gyűlölettel [...] a hohérságra maga vállalkozik”. PETŐFI. Bp., Szépirodalmi, 1952. 298. o.

26. Hartyányi István: MUTATÓ ERDÉLYI JÓZSEF MUNKÁIHOZ. Csorna, 1988.

27. Hadd egészítssem ki a BÉKÍTŐ című versről mondtakat is. A versben szereplő „emberséges vidéki zsidó kereskedő” közelebről: falusi házaló. Erdélyi itteni békülékeny hangját nem fogjuk ellentétessnek látni antiszemita nézetrendszerével, ha elolvassuk következő sorait: „A vonatban szalontai zsidófiúval, volt tanulótarssal és nénjeivel találkoztam. Koldusszegények voltak a háború előtt, most rázták a rongyot. Meggazdagodtak... Kereskedelem terén a házaláshoz, irodalom terén a vásári kikiáltáshoz kell visszavermünk a zsidókat, – állapítottam meg – máskülönbön elpusztítanak bennünket, elfoglalják az országot, csak szolgálakat hagynak meg belőlünk.” (A HARMADIK FIÚ, 231–232. o.) Nem azt akarom ezzel bizonyítani, hogy Erdélyi igenis antiszemita volt: ez nem szorul bizonyításra. Érdekesebb kérdés antiszemitizmusának jellege.

Farkas János László

A PUBLICISTA PRÓZÁJA

Eörsi István: A csomó

Pesti Szalon, 1996. 429 oldal, 950 Ft

A szerző válogatásában megjelent kötet, mely az elbeszélések alcimet viseli, négy ciklusba osztja a novellákat: LEGYET FOGTAM A MINISZTERNÉL; ÉNTÖRTÉNETEK; EGY DERÜLÁTÓ EMLÉKEIBŐL; AZ ÉLET MEGY TOVÁBB. A legkorábbi szöveg 1965 táján keletkezett, 1995-ös a legutolsó. Eörsi megjegyzése a fülön: „Mindaz, ami ebben a kötetben olvasható, egyben az elmúlt 30 év írói minősítése is.” Talán szándékosan kétértelmű e mondat, de lehet, hogy egyszerűen csak suta a megfogalmazás. A magam kétféle olvasatában így fest: a kötet egyrészt az elmúlt harminc év művészi-írói minősítése, tehát ilyen volt e korszak Eörsi szerint; másrészt az elmúlt harminc év írói teljesítményét kvalifikálja e válogatás: ilyen volt Eörsi prózairói teljesítménye az adott időszakaszban. Eörsi maga valószínűleg az utóbbi értelmezésre gondolt. De ha az első interpretációt is figyelembe veszem, talán akkor sem járok messze Eörsi szándékaitól, hiszen működéskének mindig is eminens ambíciója volt, hogy megmutassa korát, annak va-